Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १५३ / घ

Title परिभाषाभास्कर:

Author हरिभास्कर:

Extent ३२ पत्र Age

Subject व्याकरण

परिभाषाभास्करः

१५३

३२ पत्राणि

नं. १५३८

[illegible]

[illegible]

३२ पत्राणि

[illegible]

[illegible]

[illegible]

परिभाषाश्लोकः १

ॐ श्रीगणेशाय नमः। आखण्डलादिसुरमण्डलमण्डनेन तमुद्दण्डकोऽकविरहानलदण्डवरेण्यम् । ईडे दमनवकुबोधितपद्मकाण्डमार्त्तण्डमन्यतमसं प्रति
कोदण्डदण्डम् ॥ १ ॥ श्रीजृम्भिततरोत्तमाग्निहोत्री भास्कराभिधः । भास्करे परिभाषाणां तनुते बालबुद्धये ॥ २ ॥ युक्तायुक्ताभिसंबन्धमत्र यो भूयो विदहेन्दम ।
नामनामयाचे मन्दो मान्द्यं च दृष्टोध्यं समयः ॥ ३ ॥ महीमहद्भीकृपालव्याख्यैरिव खलैर्यदि नाहृतेयं प्रीतिस्स्यात् तस्मात्केदागुरुतातिकम् ॥ ४ ॥ तत्र नाव
श्यकमार्थवाचीतस्मात्परितो भाष्यन्त इति व्युत्पत्तेः कर्मणि घञ्प्रत्यये सत्याप्तीति परिभाषापदं यौगिकम् न चैवं संसारादिष्वतिप्रसंगः । निर्म

संज्ञादिसङ्केतत्वात्

थ्यानेषु कोऽपि चरीत्यर्थपाकादौ निर्मथ्यापदस्यैव तत्र परिभाषापदस्य प्राचीनप्रयोगाभावात् न चैवं सति शाप्तिरूढ्यनङ्गीकारे दाक्षायण्यादेरस्वर्ग
कामो यजेतेति वाक्यमदृष्टतायत्तापदस्य यौगिकत्वेन संज्ञाभावात् सर्वपदानां संज्ञाया मगाइलिला त्वानापत्तिरिति वाच्यम् संज्ञात्वे हि नियतप्रयोगनिबद्ध
पाधिविशेषः सचोपाधिविशेषो दाक्षायणपदस्य प्रसिद्ध्याङ्गः अथवा छान्दसं तत्र णत्वम् यदा निर्मथ्यदाक्षायणादिपदानां योगरूढतामते इदं योगरू

परिभाषापदस्य योगरूढत्वेन

ढमेवास्तु एवं च परितो व्याप्ता भाषा परिभाषा प्रचक्षते इति प्राचीनकारिकायाः परिभाषापद्भरे कदेशस्थास्या सती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति तद्यथा प्र
दीपस्सुप्रज्वलितः एकदेशस्थः कृत्स्नं वेश्माभिज्वलयतीति भाष्यस्थं प्रवृत्तायं मुक्तमेव व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्
व्याख्यानाद्विशेषार्थमत्तानेकमन्दे संनिकर्षदेवेन तस्य संदेहादभिमतार्थप्रतिपादकशास्त्रस्यात् न तव्याख्यानं षड्विधम् पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्य
योजना आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतमिति अथोदाहरणम् ॐ [illegible] अत्र समस्य स्येकवचनस्येव [illegible] न त्वच तत्प्रथमैकवचन
स्य तद्धात्मन्विस्रजनभोगोऽनरपदान्तवः अत्र विसर्जनइति षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिः कर्मधारयो वेति संदेहे कर्मधारयएवेति सिद्धान्तः अतएव
चत्तणामयाविसृजनीनमस्मात् इतिमात्रप्रयोगे विसर्जनाय हितमिति व्याचख्युरभियुक्ताः अत्रप्रश्नः अणिणग्रहेषु संदेहे व्याख्यानादे

परेणणकारेण ग्रहणं इति

व निर्णयः सर्वे लोकाणग्रहणाः सर्वे परेणैव प्रत्याहारमन्ताः ऋते लदित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेणेति विभ्रमादाजङ्कः तत्र वदन्ति नैषा व्याख्यानेकपार
ताक्रिया ज्ञापकसिद्धः तथाहि इलो चेदवर्णस्य ग्रहणाद्विरुद्धशाद्ध्वीकरणं केन अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [illegible] ग्रहणं सवर्णपरइत्यत्र प्रथा

अग्रहणमित्येते [illegible]

स्तह्णमितिनिर्देशः सर्वेणकारेणग्रहणे ज्ञापकम् अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इत्यत्र परणकारेणैव ग्रहणं यत उदित्यत्र परकरणात् इत्यत्र पूर्वेण
साकल्यान्न वचनं हितिषत्वनिर्देशान्न दोषः परिभाषाया ज्ञापकत्वं वर्ण्यते तावित्व, नन्वस्तु तेनणकारेणपादानमितिभाष्यकाराशयः न व्यास्तु ल
कोऽयमा चदतो तथाहि त्रिभ्यः एवकणः स्यादितिश्रेणीकारस्यां शलितयतीति सः संज्ञाः प्रयोजनं तत्र [illegible] दित्सवर्णस्येति

एकस्मान्ङञणवटाः बहुवचनमात्रं एवकणसः

तत्र [illegible] ग्रहणमास्तु अस्मच्चावित्यादौ द्वित्वं संमार्ष्टीत्यत्रग्रहे कतवर्डे प्रथा, कारेणैव मेकत्वविशेषणमविवृद्धित्यादीनां
मइत्यादौ लघस्वनायजेतेत्यत्र पश्चेकत्वव द्विवचनमेवेत्यदोषः अतएवोक्तं वात्तिके सवर्णे दीर्घोऽयं ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति
एवं चास्मत्ययग्रहणमप्यकर्त्तव्यम् यद्वाणुदित्सूत्रे तत्रसूत्रस्याकारेणैव प्रत्याहारोऽस्त्विनोदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति प्राप्तम् इत्यत्र

बहुवचनत्वात्

अणुदित्सूत्रे चिः कथमंस तानं तत्र सनकोती त्यत्राऽस्मच्चाविन्याकारस्येकारः अकारस्य सावर्ण्यग्रहकत्वात् अत्रेऽस्मा अस्मेति ज्ञापितैकवचनम् अइउण्इत्यत्र दान्तकाराद

अणग्रहणाभावे अणोविशेषणस्याप्रत्ययस्य

ज्ञापकौ

वर्णे इत्यादिभिः प्रजिघ्रति हृष्यति दीर्घोकरणं ह्रस्वो पक्षे सर्वणकारेणाग्रहणे ज्ञापक [illegible]
मन्यते पि यकोः रित्यत्र ककारेणा [illegible] ज्ञापकं गमेरिट् परस्मैपदेष्विति इको योची त्यत्र [illegible]
=१० आधाने [illegible] चीनहि [illegible] किं [illegible] स्यादितिरूपक [illegible]

स्तु प्रदेशा इगको रिको यणाचीत्यादयः तत्रापि यकारिको यो वीत्यादिषु कार्यकारणत्वाच्च कारणप्रत्यय [illegible]
मन्ते पि न स्यात् ज्ञापका विलंब्य स्यो भयमते प्यविशिष्टत्वात् अतो न परिभाषी याऽपि [illegible]
एव चादिरन्ये नेति सूत्रग्रन्थ पि त्यदं मन्दप्रयोजनम् वस्तुतः सोपपिला कारेण न [illegible]
कृपना ल्ल [illegible] त्यात्वाद्य [illegible] मिन्युदमिन्नं [illegible] लकारकात [illegible]
ल्पनेति दिक् विधानमिति निर्निकर्मषष्ठ्याः समासः न च कुमतीति [illegible] निषेधः [illegible]
याम इत्यर्थो घंवः पठिन इति इरु न कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी यदा पाषष्ठ्याः समासः [illegible]
गुणनिषेधः तथा श्रूरितिषति [illegible] मनः कार्ये नया निमित्त [illegible]
त्वनिकल्पः तस्मादिन्दुनरस्येति निर्देशाद [illegible]
कार्यमनुभव [illegible]
[illegible]

[illegible]

तथा [illegible] परमित्यत्र लोपे प्रत्ययलक्षणेन [illegible]
याद्देशो न भवति एकारवर्णाश्रयत्वात् = २

तत्र स्थानेऽनेकाल्त्वाभावान्न सर्वादेशः = २ अयादयोपि
[illegible] लादौ पिति वर्णाश्रयादौ नामकार्य इव वर्णाश्रयत्वात् तत्र मोनास्ति तत्र [illegible] वर्णाश्रयत्वमिति [illegible]
[illegible] प्रत्ययलक्षणमित्यत्र [illegible] लोपे प्रत्ययलक्षणमिति [illegible] = २

परिभाषा भास्करः

[illegible] तयाणुपपत्ता नत्रुक्तं भाष्ये ननु ह्रीदानीं [illegible] किंप्रयोजनं [illegible]
स्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवतीति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् [illegible]
वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणम् तेन रुत्वमित्यादौ नाऽऽदेशादि [illegible] इति न्यासकेवलमेचोवयवा [illegible] इति वदलोपग्रहणाभावात् परि
भाषाया ज्ञापकं प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति द्वितीयप्रत्ययग्रहणं [illegible] इति चेद्विधित्वेन स्थानिवत्त्वेनैवात्र लिङादि सिद्धिः प्रत्यय
लक्षणसूत्रस्य प्रत्ययासाधारणरूपाश्रयपर्वविधौ प्रत्ययलक्षणं तत्प्रत्ययासाधारणरूपस्याश्रयेपि [illegible] त्वस न स्येति [illegible] सिन्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्य
यसाधारणरूपस्याश्रयणाच्छोभनादृषदोस्य [illegible] प्रत्ययलक्षणे [illegible] हृदादी [illegible] भावसिद्धिरिति तु भाष्यसंमतः पन्थाः कश्चिदेकदेशोप्यनुवर्तते
तेन [illegible] धीनी [illegible] तः प्रत्ययग्रहणमेकदेशभूतमनुवर्तते [illegible] यदि [illegible] विधिरिति निरीस्यते न [illegible]
रणानुवर्तयोग्यम् यथा विसर्जनीयस्य स इत्यत्र खरवसानयोरित्यतः खर्ग्रहणमनुवर्तते तेन रामः इत्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तः अत्रेदं विन्त्यम् अवसाने वि
सर्जनीयः ततो भोभगो [illegible] स्वरोर्यो हि ततो यथासिद्धान्तं पठित्वा, खरिरस्य सः ततः शर्परे विसर्जनीयः वाशरि रोः सुपि इति लघुन्यासे किं बाधकं रोः
सुपीत्यत्र [illegible] नियम्यते नवर्णनिरित्यासे जिह्वामूलीयापत्तिः सर्वत्रैरेफस्यानुवर्तनादिति वाच्यम् [illegible] निर्देशबलात् [illegible] योः कुपोः परत्वादि
[illegible] किंचैवं विधन्यासे [illegible] कदेश [illegible] तरदनुकूलत्वेनस्मादिदंमपि नोदाहरणं किं तदीदिति [illegible] नेति अङ्गस्य [illegible]
[illegible] ग्रहणमनुवर्तते तेनानुदितोनुनासिकस्य [illegible] नचवनिङोनुदात्तेत्वमर्थे प्रत्ययग्रहणे [illegible] अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदानित्यत्व
[illegible] तेनोदयति [illegible] योगादुपपन्नः [illegible] चलकत्वानर्जयामासेत्यादौ विपद्येत जयतेरनुदात्तेत्त्वेपि तज्जयामासेतिपरस्मैप
[illegible] तथैव यथा मासेतिवदात्मनेपदस्याप्रवृत्तेः नचानुवन्ध सामर्थ्यादनुप्रयुज्यमानादप्यात्मनेपदं प्रवर्ततामिति वाच्यम् अनुवन्धस्य परत्वा
[illegible] क्रियाफल [illegible] नेपरस्मै [illegible] सामर्थ्यविरहात् एतेन ङितेत्तर्जिवदलोकोपदेवस्यमेतलजेनेत [illegible] भावेगुरोश्च [illegible] प्रवृत्तो चकारे
तिलर्जयामासेत्यत्रात्मनेपरस्मैपदम् यदपिवोपदेवमतानुसारिणः च लिङोनुदात्तेत्त्वे तङ्गलक्षणमात्मनेपदस्यानित्यत्वात्तर्जयामासेति सिद्धमिति समादधिरे तदपि
प्रागुक्तदिशावर्ध्यम् संभवदुक्तिकंचे अनुदात्तेत्त्वस्य विचलत्त्वः प्रत्यय [illegible] अनुदात्तेत्त्व [illegible] इति गुणपर्वता याग [illegible] भावात् अनित्य [illegible]
टोपित्वबक्षमपाकत्वात् किंचविचलनमतिरिक्तार्थे [illegible] बाधिति कथंतर्हि ताच्छील्ये दिवर इति इत्यम् तर्जनं नाम कर्तृनिष्ठत्वेन यात् तत्करोती
तिणिचि लोपिद्वद्वितिसिद्धोयं पाति यदा तर्जेरनुदात्तेत्वेन ङित्वेन वा लिङः [illegible] तर्जेः [illegible] केवलेनुबन्धस्य चरितार्थत्वात्तथा णिजन्तादनुदात्त
ङित इत्यस्याप्रवृत्तेः परस्मै क्रियाफले [illegible] अस्याप्रवृत्तेः नीत्यात्मनेपदम् संगच्छते यदप्यात्तेदितो नुमिति व्याख्यामालंक्य [illegible] सूत्रस्याधसेनाङे
[illegible] तिखवचमिति मनोरमायां मृत्यस्यार्थत्वमित्याचरतीत्यर्थे कयन्प्रशङ्काह्वि पिपक्रा कारणो पानुनासिकदीर्घयोनूधाना [illegible]
[illegible] ङित्वमावश्यकमिति हृषणं हि पद्कारस्य [illegible] नानुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदे निवोधानन इत्यसिद्धमिति परिजह्नुः तदपिन अनित्कृस्य
[illegible] पराप्तेः नच ग्राहीति वदूधा ननु [illegible] आत्मनेपदमसाधु [illegible] मनोरमायामिति वाच्यम् [illegible] कथा भेदात् अवयवेऽच
रितार्थो लिङं समुदायस्य विशेषकं भवतीति न्यायात् अतएव गमः क्वाविति सूत्रे ऊङ् तिवार्तिकस्य पादाय विनापि ङित्वेनानुनासिकलोपसिद्धावुकारइतिना
[illegible] ङित्वेनेतिकेयरोक्तं चिन्त्यम् अयेगवत इत्यादावात्मनेपदार्थं ङित्वस्यावश्यकत्वात् अनुदात्तेत्त्वरस्य सवर्णोदीर्घो गमकोपास्निवाहेप्यनुदात्ते
[illegible] नापत्तेः नचेष्टापत्तिः भाष्यवार्त्तिकासंमतेः नचाग्रे गूरगेभूरिति भाष्योदाहरणभ्यामग्रेसरीत्वमेव गमादीनां हुङ् विधानाद्वलादित्वा

अग्रे गतनामितिस्यात् =

अग्रे गच्छति अग्रेगमी = २

ऊर्वेति वार्त्तिके वाग्र इति प्रश्लेषादकारस्यानुदात्तेत्वात् = २

अग्रे गूरिवाचरति अग्रेगवते = २

[illegible] इति प्रसादात् [illegible] सालो [illegible]

2

वोरेव विसर्जनीयः [illegible]

पि

एकामासेतिवदात्मने पदस्याप्रवृत्तेः

क्विवन्तं किंपद्कस्यानुदात्तेत्वेन प्रत्ययवर्णे रूपस्यप्रश्लेषचरितार्थन्ङ्कि तिङित्समुदाय रूपस्य तत्रस्यात्मनेपद रूपविशेष कृज्जवति = २

वाह्यनुवन्धकृतमनेकाल्त्वं स्थानादशि कृत्वमर्थं सस्यात् = २ [illegible] नेत्यर्थः [illegible]

नत्वक्त्यग्रहणमनुवर्तते

अत्र रुपदमेवनुवर्तते =

विन्तवत्तेविधाय दित्वानुपपन्ना =

लिङ्गरूपति =

अग्नादित्यात्मवे कृत्यात्मनेपदम्

आर्षादित्वादामनेपद कृत्यात्मनेपदम्

2

भावान्नयुजापत्तिरितिवाच्यम् अविस्सुधातमनुवामित्यत्र मम्सहलेनकर्मत्वंधात्वात्वाडवड:सिद्धत्वादितिस्वग्रथासंगत्या
पत्तेः एतेनानुनासिकलोपेकृतेऽलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्योकारेसिद्धेउकारोविस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थइतिविवरणग्रन्थोपिप्रत्युक्तः
यदपितस्माउक्तमनोरमायांग्रन्थोऽसंगतएवेतिनव्यतरैरुक्तम् तदपिन नश्चेत्यत्रनकाराकारस्यानुदात्तेत्वकल्पनयोधानता
ल्लितन इत्यादावात्मनेपदस्यसिद्धत्वात् अत्रेदंप्रतिभाति ऊधानतइतिनयुक्तम्धन्यतइतियुक्तंरूपम् तत्रेष्टसेगतेकारवत्व रूपमुचितम्
सिद्धेनऽस्वडित्त्वमावश्यकम् यथाचोक्तम् ज्यादादीयसइत्यत्रात्वविधिज्ञापिताऽऽदृनपरिभाषाभाष्यप्रदीपेकैयटेन ज्ञा
त्र जनोर्जा इत्यत्रापीयंपरिभाषाज्ञापिता तत्रज्यादादीयसइत्येस्मिन्नित्यतेज्ञापकेज्ञायकेजाइत्यादेशविधानेदीर्घश्रवणार्थं तस्मिन्ज्ञा
इचनम् पकेसतिज्यायानित्येसिद्ध्यर्थमाकृदुरणं अन्यथाटिलोपेकृतेपरिभाषावशाद्दीर्घोनस्यादित्यालमतिप्रसङ्गेन परिभाषायांज्ञाप
कंतस्मादित्युत्तरस्येत्यत्रेतिशब्दोपादाने अन्यथानिर्दिष्टपदवदितिशब्दानुवृत्त्यैवसिद्धौकिंतेनेतिकेचित् इकोगुणवृद्धीइत्यत्र
इर्वस्त्रयोरनुवृत्त्यैवसिद्धोव्यर्थसन्गुणवृद्धिग्रहणमित्यपरे ननुद्विर्वचनेचीतिसूत्रगतमेकग्रहणंनिर्देशोयंकुतो:ऽनुनासि
केचेतिसूत्रगतंकारग्रहणांचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानेनन्होदीर्घंभवतीति यदयंक्विचिप्रक्वायनस्तुकच्छ्रूत्रूप्रीणांदीर्घोऽ
सम्प्रसारणंचेतिदीर्घविधानसामर्थ्याच्चभाष्यासंगतंसर्वयोगतोद्विर्वचनग्रहणयोरेकदेशानुवृत्त्यैवसिद्धेरितिमेवम् क्वचि
त्वादेनसर्वत्रप्रवृत्तेरनभ्युपगमात् आर्द्धधातुकस्यड्वलादेरित्यत्रेड्ग्रहणात् अन्यथानेड्वशीत्यतइडनुवृत्तेरेवसिद्धेर्व्यर्थतापत्तिः
सतिनुक्वचित्पदेनेतिनानुवर्त्ततामितिनत्सार्थकमित्याहुः यत्तुविध्यभावादेवनिषेधोनानुवर्त्तेतनत्यार्द्धधातुकस्येतिप्रतिषिध्य
मानइटिकिमपीड्विधायकंवचोस्तियेनाकेज्ञापकंसंभवेदितिवदन्ति तन्न निषेधान्यथानुपपत्त्याबलाद्यार्द्धधातुकातिरिक्तार्द्धधा
तुकसामान्योद्देशेनेड्विधेःकल्पयितुंशक्यत्वात् यथानतुकोस्यतापूनमितिइत्यस्मुखिप्रकरणेपदिनोनिषेधस्तेजसइत्यातो
वक्ष्येदेननापनविधिंकल्पयन्कासंप्रत्ययविषयकतापनंनिषेधति यथाचस्वार्थिककविधिप्रकल्पकोनसामिवचनइतिनिषेधः
सामिवचनमात्रेकंनिषेधति अथवालिङ्सिचावित्यतःसिजनुवृत्त्यैवसतिनिर्वीरेदनःसिजित्यत्रऊनःसिचोग्रहणादेकदे
शानुवृत्तेःक्वाचित्कता तत्फलंनुऽतिचेत्तस्यारंभः तथाचोक्तं दार्ढ्यधातोर्थः वानुकृत्वकृत्स्नरूसिताहःइतिन्यासाकरणेत्रइस
ग्रहइत्येकदेशस्यानुवर्त्तयितुमशक्यत्वात् किंचैवंविधन्यासेसूत्रइत्येउद्देश्यविधेययोःसन्देहइतिसर्वंशिवम् अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्यग्रहणम् तेनप्राङ्होहोहेपैवेव्योइत्यनेनोटग्रहणेनप्रोढवानित्यत्रनवृद्धिः तथाजीयस्यडित्तुवेमानेनपङ्जातीया त्र
येत्यादौनसर्वनामता यत्तुविभाषाद्वितीयातृतीयाभ्यामित्यत्रसर्वनाम्नइत्यनुवर्त्यषष्ठ्यन्ततयाविपरिणमय्यङितिसर्वनामस
म्बन्धिकार्यमनयोर्वेतिव्याख्यायतीयस्येतिवार्तिकंप्रत्याचष्टाणनेदमुदाहरणमित्याहुः तन्न वार्तिकप्रत्याख्यानासंभवात् क्वचि

परिभाषाभास्करः
३

चिद्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णातीति परिभाषायाः प्रवर्तिष्यमाणतया लिंगविशिष्टग्रहणे प्रातिपदिकस्य ग्रहणमिव स्थानापन्नीयतया वृद्धिनी
यस्मात् स्यादिति सिद्धेः लाघवेन सत्रप्रस्तावो न स्येव युक्तत्वाच्च किंच विभक्तिविपरिणामं विनैव सतिनिर्वाहे न तत्र प्रयत्नं नयुज्यते अतएव तुं इति
सत्रेषु प्रस्तस्य प्रथमान्तस्य प्रगृह्यपदस्यादेशांग्रहणे सिद्धान्ते नमाकरे स्थानिविशेषणत्वे हि विपरिणामापत्तिरिति स्यादेतत् सूत्रगत
शाकल्यग्रहणं नानुवृत्तिमाधकोयदि शाकल्यस्यैति द्वरद्रमप्रयोगसंगतं । इत्यस्मित्तदाशयः शाकल्यग्रहणानुवृत्तस्य प्रगृह्यपदस्य षष्ठ्यन्त
तया विपरिणामस्येति स्थानिविशेषणता प्रगृह्यस्योञो नित्यमूँ इत्यादेशो भवतीति तन्त्र त्रार्थसिद्धेर्वस्त्रेणोञः प्रगृह्यत्वपक्षएवैत
वकारः द्वोञ्ञाप्रवृत्तिः स्थानिद्वारा वादेशोपि प्रगृह्यकार्यस्य प्रकृतिभावस्य सिद्धिरूँ इतीति रूपसिद्धिः अप्रगृह्यत्वपक्षे त्वादेशप्रकृतिभावयोरभावा
द्वितीति रूपसिद्धिर्नतु उ इतीति तृतीयं रूपं स्यादिति न त्विप्रायार्थं शाकल्यानुवृत्तिरिति सचनयुक्तः शाकल्यग्रहणानुवृत्त्यावपि हि विपरिणा
मं विना निर्दिष्टा वेशा विशेषणत्वे संभवति स्थानिविशेषणत्वं नैवाश्रीयते यत्र यत्र स्यादेशविशेषणत्वे दोषः प्रगृह्यग्रहणानुवृत्त्याविप्रगृह्यग्र
हणेन स्थानिनोऽविशेषणत्वेऽविशेषात्प्रगृह्यस्याप्रगृह्यस्य द्वयोरपि उञोः प्रगृह्यसंज्ञकऊँ इत्यादेशः स्यात् तत्र सिद्धान्ते तावच्छाकल्यग्रहणस्यानुवृत्ते
र्विकल्पे सति प्रगृह्यस्यादेशोऽऊँ इति तस्यैवानादेशो इति अप्रगृह्यत्वानादेशो वितीति सिद्धे पौष्टे रूपत्रये ऽप्रगृह्यस्यादेशो तस्य सानुनासिकत्वेनान्तरत
म्याप्राप्ति सानुनासिके वकारे विंतीति निष्टं चतुर्थं रूपमापद्यते शाकल्यग्रहणाननुवृत्तावपि प्रगृह्यस्य द्वयोरपि नित्ये [illegible] प्रगृह्यस्यादेशः स्यात् ततश्च
ऊँ इतीत्येकमेव रूपं स्यान्न त्वितरे द्वे नत्वप्रगृह्यसंज्ञाविकल्पद्वारा वितीति रूपसिद्ध्यर्थो योगविभागोस्तु धास्यादिति तस्मात्तत्तिग्राप्यानादरेण प्रगृह्यग्र
हणं स्थानिविशेषणमेव तमेव च पक्षमाश्रित्य शाकल्यग्रहणाभावे उ इतिस्यादिति युक्तमेव तदाशयवर्णनमिति तदबोधविलसितम् यावता सि
द्धान्ते प्रगृह्यग्रहणस्यादेशविशेषणत्वसामर्थ्यादेव न प्रगृह्याप्रगृह्ययोरादेशविकल्पः प्रसज्यते किं त्वप्रगृह्यस्यैव भवति प्रगृह्यस्याप्यादेशे
नित्ये [illegible] नादेवादेशस्यापि प्रगृह्यत्वफल प्रकृतिभावसिद्धेरादेशस्यापि प्रगृह्यत्वमपार्थकं स्यात् तस्मात्सिद्धान्तेनादेशविशेषणत्वेपि रूपचतुष्टया
पत्तिः अतएव शाकल्यग्रहणाननुवृत्तावपि ऊँ इतीत्येकरूपापत्त्या योगविभागवैयर्थ्यम् एवं हि न वितीति रूपसिद्धिर्योगविभागस्य फलं किं तु
उ इतीत्येव तथाहि यद्ययमेको योगः स्यात् उञः ऊँ इति तदुञः इत्यस्य ऊँ इत्यादेशेनैव [illegible] वादेकवाक्यतासंबंधः स्यात् तद्वत्तथा [illegible] तया प्रगृह्यसंज्ञ
या मपञो निपातस्यैकाजनाङिति नित्यैव स्यात् शाकल्यानुवृत्त्या चादेशो विकल्पितः रूपद्वयमेव स्यात् ऊँ इति उ इति न तु तृतीयं वितीति तत्सिद्ध्य
र्थो योगविभाग इति प्रतिपादयतां सर्वग्रंथेन ऊँ इति स्वत्रे शाकल्यग्रहणानुवृत्तिमङ्गीकृत्य वितीति रूपसिद्धिर्योगविभागफलत्वेनोक्तेति तत्साधनाया
देशविशेषणत्व प्रगृह्यग्रहणस्यानादर [illegible] बलाद्विपरिणाम एव स्यात्तथा च उ इतीति न स्यादिति चेन्न [illegible] प्रगृह्यग्रहणमादेशविशेषणमेवा
स्तु योगविभागफलं उ इतीति रूपसिद्धिरेव योगविभागाभावे हि शाकल्यग्रहणे [illegible] निपातैकाजिति नित्यप्रगृह्यसंज्ञकस्य उञः ऊँ इत्यादेशः
स्यात् ततश्च ऊँ इतीत्येकमेव रूपं स्यादादेशस्य च प्रगृह्यविशेषणमनर्थकं स्यात् सति हि तस्मिन् प्रगृह्यविशेषणसार्थक्यमार्धमप्रगृह्यस्य उञः
ऊँ इत्यादेशे सति ऊँ इति उ इतीति रूपसिद्धिर्भवतीति न योगविभागानर्थक्यं न तरां विपरिणामेन तमां च उ इतीति रूपासिद्धिः तस्मादसंगतम्

वहुरद्गीयशाकल्यग्रहणानुहमाशायसाधनप्रयासइति अत्रोच्यते सिद्धान्तेतावदनुहमं प्रगृह्यग्रहणमादेशाविशेषणमेव ननु स्यान्निदिशेषणं विना
कारणं विपरिणामस्य दुष्टत्वादिति उक्तमेव सचादेशोऽप्रगृह्यस्यैव भवति न तु विशेषणाप्रगृह्यस्यापि प्रगृह्यविशेषणानर्थक्यापातात् तथा च विनीति चतुर्थीरूपाप्रस
क्तेरिष्टरूपत्रयसिद्धिरपि भवत्येवेत्युक्तमेव तस्मादप्रगृह्यग्रहणस्यादेशाविशेषणत्वमेव सिद्धान्तो न तु स्यानि विशेषणत्वं तमेवच सिद्धान्तमाश्रित्य शाकल्यानुवृत्
तौ सिद्धान्तवदेवाप्रगृह्यस्येत्यनुवृत्त्यादेशोऽकं इति प्रगृह्यस्य तु सिद्धान्तवदेवादेशाभावादुइत्नीति वेए वद्रूपस्यातानन्तु विनीतिस्यादिति न त्रिसूत्र्यां शाकल्यानुवृत्ति
रित्याकरग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयं प्रकृतमनुसरामः परिभाषायां ज्ञापके श्वयरावरदत्तिलोतिसूत्रे परस्याङ्गाङ्गरूपस्य ग्रहणमिति प्रतीमः यत्तु
ग२. वदेवः अश्वादिसूत्रे राजेः पृथगाजिग्रहणं तदित्यादु नचिन्त्यम् विभाष्ठिआनितिरूपासिद्धये साहचर्यात्फणादिभ्राजेरेव वत्ताईन्तयाभ्राजिग्रहणस्योपदीलनात्।
यदप्युक्तं अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाभावे ऋफिडिसूत्रेऽफणादिभ्राजेर्एकदेशस्यापि राजेः सत्वेन फणादेरेव ग्रहणमिति नियामकाभावेन तस्मात्साहचर्येण फणादिभ्राजिग्रहणाय
भ्राजिग्रहणं नोपपद्यत इति तदपि मन्दम् परस्परसाहचर्येण फणाद्योरेव राजिभ्राज्योर्ग्रहणमिति नियमार्थं तयाभ्राजिग्रहणस्योपदीलनायासाद्दवस्यात्।
यथा रामलक्ष्मणाविलुक्तेभयोरदाशरथित्वेपि परस्परसाहचर्येण दाशरथ्योरेव प्रतीतिः अतएवमयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता मादिभिर्दर्शितेत्यनुपपद्यतां
वासकाशाकुन्ताससाहचर्यादाहरणप्रसङ्गे रामलक्ष्मणाविति दाशरथीइत्युक्तम् तत्र दाशरथ्याविति काविकल्पात्पिपदीयमानदाशरथ्यायेति वसस्येट सित्यणिकृतेनविरुद्धो ते
यथा च हलग्यादिसूत्रे परस्परसाहचर्यादिभक्तौ नामेयसुतिसीनोऽग्रहणादमेसीदित्यादौ सिचो लोपाभावः न च तत्र सुत्याविभक्तोरेव सत्वेन तास्यांसाहचर्यात्तस्
यादिविभक्तेरेव लोपइतिमांसम् एवं तस्मुनीतीनिसुतासुत् तस्माचक्षेस्तुतासयति ततः क्विप् स्तासौ स्तासः स्वत्तिरुआचष्टे स्त्वयति ततः क्विप् स्वः स्वतौ स्वसः
स्यादव विभक्तोरपि स्तत्योः सत्वात् यदप्युक्तं राजेः फणादेरेव ग्रहणमिति नियमेपि राजिग्रहणेन फणादेर्ग्रहणसंभवेन किं तथाह नयेराजिसाहचर्ये सुपः^
णफणादेरेव भ्राजेर्ग्रहणार्थेन भ्राजिग्रहणेनेति तदप्येतेनैवपरास्तम् यदपि सन्तोरमायां वविधौ राजइतिपठित्वा तत्साधं एकस्य भ्राजनेत्र्यकारस्य प्राग
पिदानुवाक्यत्वात् अभ्राज इती युक्तं तदपि चिन्त्यम् धातुसत्त्वन्यासभङ्गे नक्लिष्टत्वात् किं चैवमनुवन्धनिर्देशात्प्राप्तीत्यादौ षत्वानापत्तेः अपिचभ्राज्येक
देशस्य राजेर्ग्रहणं तस्याहकारस्य समुदायानुवन्धत्वात् कथमन्यथा रमो यैइत्यत्र प्रातिकोटश्चेति वृद्धिरूपणं भवदुक्तं संगच्छेत यदपि भाष्ये स्वरूपं शब्द
स्येति सूत्रगतं रूपग्रहणमेतत्परिभाषायां ज्ञापकमुक्तं तदपि तत्रैव तत्सूत्रस्य प्रत्याख्यानान्न संभवतीति दिक् नवर्णग्रहणेषु तेनदध्याश्यतीत्यादौ यणः
तद्विधानं यकारस्यैवा स्तटेवः स्यादित्यादिकोपाप्रतिपादितं ततेडे इत्यादिभाष्यकारादिसुन्दराताकारादिषु चरितार्थम् अत्र चेदूतौ च सम्प्रत्यर्थ इति निर्देशो ना^
ज्ञापकमित्याहुः तथाच वार्तिकमलैवानर्थकेनेति इयं परिभाषा वर्णसमुदायग्रहणेन प्रवर्तत इति समर्थ केयटः भाव्यमानोऽप्यसवर्णान्न गृह्णाति भाव्य
मानो विधीयमानः यथात्यदादीनामः इति सूत्रे अकारस्त्याभाष्यकारोक्तेरिति स्त्रीयाप्रत्ययग्रहणेन त्यादादीय सइतिरोऽगगतावविधिनाचैमोपरिभाषामसा
धयत् प्रातुपस्यत्वभाष्यवार्तिकरीत्यानुसारित्यमिति निष्कर्षः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे यस्मिन्निति सप्तम्यन्तानुकरणे सप्तम्यन्तेऽल्ग्रहणे विशेषणे
विधिस्तदादेः स्यात् तेनातो दीर्घो यञीत्यत्र यसादित्वलाभः येन गालवग्रोरित्यतोऽटमनुवर्त्य यञादेः सार्वधातुकस्येति विधाय दीर्घग्रहणं प्रत्याच
क्षते तेषां यसादित्वं दुर्लभं सप्तम्यन्तत्वस्योक्तेः किंच तनु पवा---- तत्रस्यापि प्रत्याख्यानयोविति हुतोऽर्वीरः न च वसमुपदधीतीत्यस्य वाक्यस्य लिङ् अ्या =
लनिष्पादनइवाद्विधेः स्तुतनिष्ठो व्यापारः कल्पतामिति वाच्यम् दुष्ट---धानसंस्कृतस्य चरोः प्रयोजनत्वाभाव्यधातुपपत्तस्यालिङ्लनिष्पादकत्वमिः
तुपरत्वनिष्ठत्वेरेव प्रयोजनत्वान्न तेन स्तुतनिष्ठतिः यत्तु मनोरमायामतः - यजीतिन्यासे स्तुतः स्यादित्युक्तं तथा कारान्तरस्यभैवेण स्तुतस्यदारयितुं शाकाताट
घेत्यम् अपि चाटो नुहमोऽसन्यासापि चेत्यनेनाप्युद्धस्यात् ततश्चाभ्यासितत्र हलिलोपइतितस्यात् न्यासकारप्रसादकारौ लघुत्वावहि अतिजरास्यामित्यादौ तु
णा

परिभाषा भास्करः ४

स्याच्चिजरायाजरसन्यतरस्यामिति सूत्रेऽभ्यांलोपजरसादेशौ माभूतामिति दीर्घग्रहणमित्याहुः नच संनिपातपरिभाषयैव लोपजरसादेशाभावसि
द्धेः यदुक्तं भाष्यकारैः प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यादिति कैयटोप्याह नियमेनावश्यभावेन यदन्यथा साधयितुमशक्यं तत्प्रयोजनमिति
अतएव वोतो गुणवचनादिति सूत्रीयावृत्तिः किंशुचिरिति कौमुदीग्रन्थोऽचिन्त्यो कृदिकारादक्तिन इत्यनेनहि शुचीशुचिरिति रूपद्वयं भवतीत्याहुः
तत्रेयं चिन्ता कृदिकारादक्तिन इत्यस्य बह्वादिगणसूत्रत्वे गणकार्यमनित्यमित्यनित्यत्वात् तिसृगप्ष्विरित्यादौ सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येतिवा कान्तरस्य व्यव
वस्थितविकल्पत्वाद्वा नप्रवृत्तिरित्यभिप्रयता काशिकाकारादीनामनुरोधेन इदमुदाहरणं तेषामननुरोधेन कोमलेति प्रत्युदाहरणमित्यमिति नचतथापि
न्यासमात्रासादोक्तं दीर्घपदप्रयोजनं सम्यगेव यतः संनिपातपरिभाषाऽनित्येति वाच्यम् तावताप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्यैव सिद्धेरित्यास्तां तावत् तथा अविशु
धातुंश्रुवांश्वोरित्यत्राजादावित्यर्थोक्तिः यः इत्यादावपीयङादिसिद्धिः अन्यथाहि श्रियाविन्यादावेव तत्प्रवर्तेते कोयणचीत्यत्रचीत्यस्य विशेषणत्वाभा
वान्नतदादिविधिः इयं च परिभाषा वार्तिकरूपेण येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र भाष्ये पठिता अत्रज्ञापकमप्याहुः नभूसुधियोरित्युत्रेयङादेशाकारणमिति वि
धिविधानविधिभाजोऽत्रयाणां सन्निपाते तदन्तविधिः विधीयतइति विधिः कर्मसाधनः विधीयमानइत्यर्थः विधीयतेऽनेनतद्विधानं करणेल्युट् विधीयमा
नेकार्यं भजतीति विधिभाक् एषां त्रयाणां सन्निधानेन तदन्तविधिः स्यात् यथा एरच् अत्रकर्मणि विधीयमानो विधिविधानविधिभाजां संनिधानादिव
र्णान्ताद्धातोरच्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः संपद्यते एचोयवायाव इत्यादौ तु विधिभाजोऽभावान्न तदन्तविधिः इयंच परिभाषायेन विधिस्तदन्तस्येत्यस्य फलिता
र्थरूपेण पठ्यते ॥ इति श्रीमदग्निहोत्र्यवंशावतंसायाजिभट्टसूनुपराभिधानहरिभास्करकृते परिभाषाभास्करे प्रथमेऽध्याये प्रथमः पादः १ ॥
॥ सन्नियोगशिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सहवानिवृत्तिः अत्रवाशब्द एवार्थो वात्यादिकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये इति विश्वकोशात् तेना
यमर्थः एकस्य तन्निर्दिष्टानां पदानां निवृत्त्यनुवृत्ती सहैव स्यातां न त्वेकस्यानुवृत्तिरितरस्य निवृत्तिरिति तेनोश्चेति सूत्रे लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सर्वं सूत्रम
नुवर्तते ज्ञापकमत्रहनः सिजिति सूत्रे सिज्ग्रहणं अन्यथा लिङ्सिचावित्यतो नुवृत्त्यैव तदर्थसिद्धौ तन्न कुर्यात् वस्तुतस्त्वियं परिभाषा क्वचिदेकदेशाप्य
नुवर्तते इति परिभाषास्थक्वापि पदस्यैवायं प्रपंच इति तत्रैवमर्थसविशेषणानुवृत्तिः उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि तेन जिव्रिरिति
त्यत्र धातुत्वाभावान्न हलिचेति दीर्घः जिव्रिरिति सूत्रं पञ्चजीर्यतेर्धातोरुणादिपंचमपादगतेन जीर्यतेः क्रिन्नव्रश्च वः इति सूत्रेण क्रिन्प्रत्ययः इत्वे रपरत्वे रेफ
स्यवकारे च कृते सिध्यति अत्र सीरदेवेनाटीचार्थो थवत्सूत्रप्रणयनात् त्वीत्याहुरन्यथा सर्वेषामुणादीनां धातुजत्वेन कृदन्ततया प्रातिपदिकसंज्ञा सि
द्धैवेति तन्न कुर्यादित्युक्तं तत्राजवित्यनेन नेदं ज्ञापकं युक्तमित्यस्वरसो गम्यते व्युत्पत्तिपक्षे बजयुट वङ्इत्याद्यर्थं वत्सूत्रस्यावश्यकत्वात् नचबहुच्पू
र्वइति न्यासेत्यस्यैवं विधप्रसूत्रप्रणयनमेव ज्ञापकमिति वाच्यम् कृद्ग्रहणपरिभाषायां लकेनोपदेशामित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसंगापत्तेः कृत
द्धितेति सूत्रे समासग्रहणस्य नियमार्थतायाश्च प्यर्थवत्सूत्रे प्रणयनात् स्वेनाकिंचित्करत्वादिति अतोतः कृकमीत्यत्राकंसग्रहणं ज्ञापके उणादय
यो बहुलमिति बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपंच इत्यन्ये ॥ सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति द्वन्द्वत्वावच्छेदकावच्छिन्नो द्वन्द्वो विकल्पेनैकवद्भवति तेन बा
भ्रवशालंकायने बाभ्रवशालंकायना इत्येकवचनबहुवचने सिद्धे इति तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र भाष्यादौ स्पष्टम् नच धववत्खदिरा दित्यादावपि
पाणिकैकवचनापत्तिः न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वादस्याः परिभाषायाः तथाहि चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन चार्थे द्वन्द्वो विधीयते स यदा समाहारे तदात ४
स्यैकत्वादेकवचनमितरेतरयोगे त्ववयवभेदानुगमाद्द्विवचनबहुवचने इतीतरेतरयोगसमाहारात्मकद्वन्द्वे फलितमेकवद्भावोनयान्यतरति
न चैवं वतिनिर्देशासंगतिरेकमेकवद्भवतीत्यर्थासंभवादिति वाच्यम् विजन्तस्य वदेः सन्नेन वतेरभावात् नचैवमप्यनयैव निर्वाहे विभाषाग्रहण

विकल्पोः

श्री:

गेति सूत्रवैयर्थ्यं समाहार एव यद्यस्यादिति नियमार्थत्वेन ह्रस्वप्राप्तिर्न स्यादित्यपि शाकल्पस्थादीनां समज्ञानीयैरेव हेहे एकवज्ञावदिति नियमार्थत्वात् तेन न खवा
नरेरतसामित्यादावितरेतरयोगे न बहुवचनेनाख्यातेन एवं शारपदीनां समाहार एव यद्यस्यादिति नियमार्थत्वेन ह्रस्वप्राप्तिर्न स्यादिरपि नैव यर्थ्यं ज्ञापकमत्र तिष्ठ्य
नर्वस्त्रोरित्यत्र वक्र वचननुग्रहणमिति भाष्यकारादयः यद्यप्यत्र न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वेन ज्ञापकं न युज्यते तथापि ह्रस्वप्राप्तिरिति सूत्रे शरपद्गादीनामेव समाहारे
नान्येषामिति विपरीतनियमनिरासज्ञापनद्वारेण तदर्थोपस्थापकत्वेन ज्ञापकोक्तिर्निर्वृषकारणमिति बोध्यं इति प्रथमेऽध्याये द्वितीयपादः २ उदित्सवर्णग्रहणेति न सवर्णमा
त्रमात्रषष्ठः शाकल्पे उद्दिष्टवर्णाः उदित्सवर्णस्येति सूत्रे तास्थानप्रयत्नाभ्यां विशिष्टस्येनुसवर्णग्रहणाति ननु स्थानैकतुल्यसवर्णमात्रा ---- क्राविल्पत्रतवमात्स्य क्लकार
ग्रहणं ह्लिगात् तुल्यास्यप्रयत्नमिति स्थानप्रयत्नविशिष्टस्येव सवर्णतासिधानाच्छेतेनवोः ऋतिन्यादीन हकारादिविधिः प्रकृतिवदनुकरणं भवतीतेन कृतम् इत्यादानुकरणा २
स्यप्रकृतिवद्भावेन ऊनुत्वा कीर्तिरित्यादावहन इत्यत्र नाविनीत्यादिश्र ज्ञापकपरिव्यवस्य क्रियदित्यत्र क्रियद्धीयवदात् प्राकरणं अत्रेदमवधेयं आशुमनिर्देशो वैकल्
ल्पिकः विपराभ्यां जेरिति निर्देशात् तेनोज्ञोदाहरणे कृगृह्लिपिसिद्धक्रियदित्यादौ सार्थकस्येव लघुधातुरूपपदे प्रासाम्नुकरणं जेरित्यादौ निरर्थकस्येति नेय
इति सीरदेवोक्तिरत्र चिन्त्या अनुकरणस्यानुकार्येण सह भेदाभेदविवक्षया प्रातिपदिकसंज्ञाभावाभावौ निर्णयाविति विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् यथापि
धिष्यते अत्र नित्यात्परस्मात्परस्य विकरणस्यागमनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं नियमो बलीयस्त्वाद्भवति ज्ञापकमत्रानुपसर्गाद्वेति क्रमेरात्मनेपदविधानमिति भा
ष्यकारः चक्राम चक्रमे क्रम्यात् क्रंसीष्टेत्यादौ तस्यावकाशकत्वात् ज्ञापकत्वासंभवमभिप्रयन्तः कैयटहरदत्तादयस्तु वृत्तः स्यसनोरिति स्यपरस्मैपदविकल्पविधा
नतदिति प्रतिपत्तिरिशाण्विकरणप्रवृत्तोऽपि नेन नवावायादेवानुदात्तङित प्रयोगे धात्वकर्मणीतिकाकायाप्रवृत्ते लिङ्गस्यपीतिसामान्यवाकेन पदद्वयसिद्धेर्न ह्यर्थम
वेदितिवल्लतः स्यादेतद्धातुकप्रयोगाभावकल्पनेन सस्थानत्वं नमः स्यादिति वार्तिकवद्बहुलादीनां प्रयोगाभावानुमानेन वाकुटिस्त्रहग्रहणस्यासिद्ध
परिभाषाज्ञापकत्ववस्वक्रमेलिङ्गशीलिङोः प्रयोगाभावकल्पनेन भाष्योक्तमपि ज्ञापकं स्वरूपपाठपरं तु तेनोपपादितमित्येव एवं सत्यनुदात्तङित इ
त्यत्र चङ्डभ्यामात्मनेपदप्रसंगमियाभूवादिसूत्राद्धानुग्रहणानुवर्तनं भाष्यकीर्त्यमुपधितिवदति केचित्तु ङित इत्यत्र तदन्तविधिलाभायते
कारेण धातुपदमाक्षिप्तो भाष्योक्तमवहितानुवृत्तिरतो चिन्त्यवदतो विमिद्यते अतीयते त्यत्र नटनविधिद्वारात्मनेपदसिद्धिरनुग्रहणस्य प्रयोज
नमित्यभिधति अन्येतु समभिहारेयङितिथित्वा अतेरीयङित्यत्रेकारान्तरप्रश्लिष्टान्तेदानन्तौलक्षणमात्मनेपदं माख्यानार्थं प्रयोजनद्वय
मन्यथासाधयन्ति अपरे तु उपस्थितस्यास्य संबंधो दुर्वार इति न्यायेनोपस्थितधातुपदसंबंधो वारयितुमशक्यः नच प्रयोजनाभावसल्लहारकः २
चङ्ङ्भ्यामात्मनेपदनिवर्तनेरेव प्रयोजनत्वात् न हियकृतपरिभाषया निर्दिष्टः वृत्तस्यसनोरित्यत्र कृतेपि विकरणान्नियमः प्रवर्तत
इत्येवज्ञापनीयतयाधिकरणानियमः प्रवर्तत इत्यस्यैवज्ञापनीयतया विकरणान्नियमबलीयस्त्वस्यानंगीकारात् अन्यथा स्योसनेसादौ
नियमाडागमयोस्संप्रधारणे परत्वादडिसस्यादेवेति न स्यादुपस्थितिस्तु धान्तोः प्रकरणादर्थापत्तेरनुमानाद्वेति न कोप्यागमहरइतिप्रा १
ज्ञः इति प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादः ३ ॥ सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितमेव अत्र विप्रतिषेधशब्दार्थमाह भाष्यकारः
ह्वोप्रसंगो यदा न्यार्थी भवत एकस्मिन्युगपत्प्राप्तस्य विप्रतिषेध इति तथाचायमर्थः गतो शास्त्रयोप्राप्तौ सत्यां योऽप्रतिबंधलस्मि
न्सकृदेकवारं यद्बाधितमतद्बाधितमेवेति उदाहरणम् भवनात् अत्रानोहि रितितानङ्भावपक्षे भवेत्यादौ तु लोसाङित्यत्रा २
दित्यादौ च दितादिमिति परस्परमन्यत्र चरितार्थयोर्लयोः प्रसंगे परत्वात्तातङा बाधितोऽपि लुक् पुनस्तातङः स्थानिवत्वान्न प्र
वर्तते यद्वा कुमार्यां मालायां तस्यामित्यत्तेषूदाहरणेष्वाटयावस्याङ्क्ष्वीधितस्य नुट् पुनरप्रवृत्तिः इयं परिभाषा विप्रति
षेधसूत्रीयव्यक्तिपक्षप्रपंचः व्यक्तौ पदार्थे हि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तज्ज्ञापितन्यायो नोभयोरपि प्राप्त्योः पर्यायेण ।

शास्त्रो सत्यां विप्रतिषेधसूत्रं परमेव कार्यं भवति न पूर्वमिति नियमार्थमस्य सकृद्गतावित्यादिपरिभाषामुपपादयन्तीति तत्सूत्रपठभाष्ये
स्पष्टम् पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धं बाधितस्य शास्त्रस्य पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनादिसिद्धमित्यर्थः तथाहि भित्तहि द्युनिष्यिते
ऽकन्द्विर्भावयोः न्नयोः परत्वाद्द्विर्भावे कृते पुनरकचूप्रवर्तते एवमीजन्तु द्वित्वाटो द्वित्वादि द्वयं परिभाषा विप्रतिषेधसूत्रीय
जातिपक्षस्य प्रपञ्चः जातिपदार्थे लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तावन्यत्र चरितार्थयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्ते विप्रतिषेधसूत्रपूर्वा-
पाः वरकार्यप्रवृत्ते लोपनान्नियमात्वावेन पूर्वशास्त्रप्रवृत्तेर्विघातनाभावात् अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गबलवत् तेनस्यो
नद्यादेरो लघूपधगुणादिकं बाधित्वा यणादि यनुभाष्ये द्योकामिष्योकामि रित्यत्र परां वृद्धिं प्रदूषयति सम्प्रूषत्ती
त्यत्र नित्यं द्विवचनं च बाधित्वा यणा तथा वेत्तमाणि: सोत्थितिरित्यत्र परां वृद्धिं बाधित्वा सवर्णदीर्घ इत्युक्तं तन्नो-
न्यथा सिद्धं आद्योदाहरणद्वयेऽन्त्योदाहरणद्वये च समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रगतसमर्थपदेन यणोकारप्राप्त्या
वृद्धिबाधस्य नद्योदाहरणद्वये द्विर्वचने चीति सूत्रेऽमन्त्राध्याया अन्यथयं कृत्वा द्विर्वचनमइत्यस्मिन्सोयं द्विर्वचनइ
ति भाष्यकारीयमाख्यानहासमर्थ्याच्छष्टान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यणा तु नित्यइति कैयटोपन्यस्तमताद्भुया-
णा द्विर्वचनबाधस्य च सिद्धत्वादित्याहुः अथा सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यनेनैवेयं परिभाषा गतार्थेति चिन्त्या

5

म्रजानंतर्यैनाजानंतर्यै वहिष्टवत्प्रक्लृप्तिरित्यसिद्धपरिभाषाया निषिद्धत्वात् न चासन्निषेधी स्यादिति शंक्यः वर्तमानस्यानाजानं
तर्ये इति परिभाषाज्ञापकवलात्तु कौरसिद्ध इति सूत्रस्यासिद्धपरिभाषयैवान्यथावैयर्थ्याभावादिति केचित् भाष्यकारस्तु वि
प्रतिषेधसूत्रे ऽन्तरंगपरिभाषांसत्प्रयोजनं त्याख्यायानैषैवसिद्धमिति गंप्रयेतासिद्धपरिभाषयास्यगतार्थतां मत्वानो नोरीचका
रः न चैवमयजेइंद्रमित्यादौ भाष्यमते वहिरंगपरिभाषायाम्रजानंतर्येतिषधात्प्रवृत्तौ दीर्घापत्तिरिति वाच्यं यदत्संस्कारपक्षे परि
भाषांगीकारे ऽपि शास्त्रपरिविप्रतिषेधे दोषतादवस्थ्यादिति उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो वलीयान् इयं च परिभाषा तस्मिन्निति
तस्मादित्युत्तरस्येत्यनयोर्विप्रतिषेधे तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य प्रावल्यार्थाविप्रतिषेधे परत्वापत्तिरित्युक्तेः तदयमर्थः उभयोस्स
प्तमीपंचम्योरेकत्र निर्देशे पंचमीनिर्देश एव सप्तम्याः षष्ठीकल्पने वलीयान् सप्तमीनिर्देशः पंचम्या षष्ठीकल्पन इति तेनाग्नि
सर्वनाम्नस्सुडित्यत्रानुवृत्तमात् इति पंचम्यंतमामीति सप्तम्यां षष्ठीं प्रकल्पयति अत्र दृष्टेरस्तु केचेद्युत्तिसूत्र्योर्यासर सामी
त्वनयोः परस्पर मैरश्चेदोषरूपाचरितार्थत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य तस्मिन्निति निर्दिष्टंदत्यचेद्रूयापारेत्वेतात् उत्तस्यैव प्रकल्
कतौ विति स्यात् उभयोरन्यत्रचारितार्थे तु पिपंचमीति दृश प्राबल्यं यथा उः सिधः सप्तमीनिर्देशास्तु वलाघवाय सर्वविध
यस्संधदासि विकल्पं तेतिन युक्तामातासाद्धुदेशदिशायाइत्यत्रदस्त्रिरामाभिति प्राप्ते वैकल्पिकत्वात् न सप्तमी किंतु शेषषष्ठी
अप्रयंचार्थोयत्यत्रोव हल्ला मित्यस्य प्रपंचमतेन षष्ठी युक्तस्यंदासि देति सूत्रे चेवेति योगविभागेन भाष्ये साधितः प्रत्य
यग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रकृतिरूपात्प्रत्ययो विहितस्तदादेः प्रकृतिरूपा
देस्तदंतस्य प्रत्ययांतस्य ग्रहणं स्यात् तेन सनाद्यंता धातव इत्यत्र सन्प्रत्ययग्रहणाच्चिकीर्षतीत्यादौ न तदंतस्य
धातुत्वं न प्राचिकर्षदित्यादौ संघातस्य। प्रवर्तते न कुत्सयितवैत्यादौ तद्ग्रहणे परिभाषयाति वोढावे
ह्यते इयं च परिभाषा यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रयोगविभागाल्लभ्यते तदुक्तं तत्रैव भाष्ये सातत्वं बापरि
भाषा कर्तव्या न कर्तव्या एवं वद्त्यामि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रसज्यये गृह्यमाणे गृह्यते ते तोंगं प्रंगसंज्ञं च
भवतीति स्त्री प्रत्यये चानुपसर्जनेन च प्रा स्तुर्पा अनुपसर्जने स्त्री प्रत्ययग्रहणे परिभाषा न प्रवर्तते यथाप
रमकारीषगंधापुत्रः पत्रष्यउः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इत्यनेन संप्रसारणमनुपसर्जनत्वात् सिद्धं॥

परिभा० टी० 6

उपसर्जनेन तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषा प्रवर्तत एवेत्यतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र इन् न संप्रसारणं यत्तु कैयटेन काचि
दुपसर्जनत्वेपि तदादित्वमतो न हलङ्याबिति सूत्रे दीर्घग्रहणाल्लिङ्गात् तथा चातिराजकुमारेरत्र गोस्त्रियोरि
ति ह्रस्व इति न च दीर्घग्रहणस्य ख्यत्वादेशाविहितत्वेपि परत्वान्नप्राप्तौ लोपातिव्याप्तिवारणार्थत्वोपपत्तेरा
प्तात् तथा चातिराजकुमारिरित्यत्र त्वनुपसर्जनत्वेनैव । निर्वाहः कुमारीत्यस्यातिक्रान्तं प्रत्यनुपसर्जन
त्वेपि राजनं प्रत्यतथात्वात् न चैवं कृत्तद्धितेति सूत्रे समासग्रहणस्य नियमार्थत्वासंभवः राजकुमारीत्यत्रा
नुपसर्जनत्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया निषेधात् पूर्वसूत्रेण प्रत्ययान्तत्वेनाप्राप्तेः प्रातिपदिकत्वे विधा
यित्वोऽवित्यादिति वाच्यं प्रकृतसंगान्यविधान्वाहिरङ्गोत्तु ग्वाथ न इति परिभाषाबलादंतरङ्गस्यापि हल्ङ्याब्दि
लोपस्य लुग्विषये प्रवृत्तेः स्वपमाणस्य सुपि समासप्रवृत्त्या प्रत्ययान्तत्वेन शक्तता यास्संज्ञा याः एकदेशावि
कृतेन्यायेन विभक्तिलुका व्यपायाभावादिति इदं परिभाषोपात्तत्वे भाष्योक्तयोगविभागादेव लभ्य
ते विभक्तसूत्रे नेयडुत्यते स्त्रीग्रहणं वामीत्यतो वाग्रहणं चानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषा विज्ञाना
त् स्त्रत एवांगचरणादौ यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्य पाठे नांगस्येति सूत्रस्य गतार्थता न शंकेति व
दन्ति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं नास्ति तेन तरप्तमयोरेव घसंज्ञा न पाचयरूपकल्पवेलाडिति ह्रस्वो गौरीब्रा
ह्मणीतरेत्यादौ गौरीशब्देन भवति किंतु ब्राह्मणीशब्दात एव यनाद्येनाधाधातव इत्यंतग्रहणा
वश्यकं च बहुलं तद्धितान्तयोः संज्ञेत्यर्थे स्यात् कर्तु पपादित्वात् स्त्रत एवाग्रहणं तु प्रत्ययान्तपर्युदास
प्रावश्यकौन्यथा तद्धितसूत्रे तान्तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानेऽर्थवत्स्यादितिमतोरमोक्तं तु चेत्यं प्रत्ययां ६
तस्य चेत्याति पदिकत्वेनार्हितान्तद्धितान्तस्यैव इति नियमार्थता किं न स्यात् न च तद्ग्रहणस्यालिङ्गत्वात्

इत्यादावव्याप्तेः पर्युदासे प्राप्ते । नियमार्थत्वासंभवे सत्यलुके नोपदेशा मित्यत्र समासग्रहणं कृतं निय
मनेव परत्वान्नाप्यंतग्रहणमात्रकृता । नियमेनलुकाक इत्यादौ संज्ञानिवर्त्तनेति वाच्यं । ज्ञापितेऽपि लुकेतादि
नियमेन हि ग्रहणस्य संभवात् । सापेक्षो वै वर्णापादनताद्योगात् । पूर्वंद्वदिवादिति निषेधस्य समुदायस्यैवेति
प्रत्ययापाद्यं त्वा मनोरमायामेव यवादिनिषेधवैयर्थ्येन च दाक्षिरोत्तरपूर्वाद्यरादाः । निषेधेऽपि पुंवद्भा
वंति निषेधस्य समुदायस्यैवेति पुंवद्भावं । निषेधेऽपि दं । किंनस्यादिति वाच्यं । मित्राणां कागंपस्यार्त्ति दूल
तायते वक्तव्यो विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचितया वाधूपसमानाभ्यां चिंतायां
येन नाप्राप्तिन्यायेन वाधुहस्तो नैव तद्धितान्तग्रहणाकृतग्रहणाकृतानि । निर्णयवाधोगौकर्त्तुं युक्तो न
क्ता । नियमपरित्यागेन तद्धितग्रहणं वैयर्थ्यहेतुकगुरुत्वं तत्र व्यंतपर्युदास इत्याशंक्य तात्पर्य
त परिभाषायाः साधकं स्तुविद्वं । तयदमित्यतग्रहणं ॥ ॥ इति श्रीमदग्निहोत्रिवंशावतंसश्री
याजिभट्टसूनुभास्करकृते परिभाषाभास्करे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ प्रातिपदिक
ग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं । अत्र लिंगपदेन लिंगबोधकः प्रत्ययो लक्ष्यते उदाहरणं
सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्य इति दंडीवाचरति दंडायते इत्यत्रेव दंडिनीवाचरति दंडिनाय
तीत्यत्रापि भवति । तेन या लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति लोहितायत इत्यत्रेव लोहितीयति लोहितीय
त इत्यत्रापि भवति एवमविंन्नहस्तिभ्यो मौढा । अपि तु हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रमवति य
त्तु भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावस्याढकः प्रागेव प्रवृत्या न सिद्धिः ज्ञाते स्वेति प्रतिषेधस्येव प्रवादूरास्यढ
इति सूत्रमत्कलकसेवप्राप्नेमात्रात्विषयकतास्यासिद्धानेन तानन्ताद्धिन इत्यस्यारिबयस प्रसीता

पारिभा०
टी० ८
7

गीकारात् तथा च बह्वास्तिका इत्यनुदाहरणमिति तत्रातद्धितऽइत्यस्य परस्य प्रयासेन गतत्वं तेऽप्याकु
पुंवद्भावाप्रवृत्तेः। एवं तथा तस्य समर्थइत्याधिकारीयमित्याद्यभिप्रायो। तेन स्त्रीगतमित्याद्युदाहरणस्य
युवतिशब्दादर्शनाच्चेत्कीर्तितः। न पुंवद्भावप्रवर्तनावरणा पुंवद्भावबाधापत्तेः। तथा च युवतीनां सम
महो यौवनमिति स्यात् यौवताभिधायिनि युवतीऽशब्देनादनुदात्तादेरञिति सिद्धत्वेनाशिङ्गारना
र्थयोरिति स्त्रीलिङ्गत्वादिति इत्यस्य विषयस्य सम्भवे प्रतिपादनवाशित्वबधेयं कोरद्वितं
यो मासाङ्ग इत्याहुः भाष्यवार्तिककारौ तु मित्याद्यगणे युवतिशब्दपाठं प्रत्याचख्युः। तथा
च तत्रैव स्त्रीकत्वाशित्वबधेयं ज्ञापकं मत्त्वं युवा खलति पलित इति युवजरत्योः समासविधानं पत
त्वाख्याभावे हि तत्र सामानाधिकरण्यमिति समाकारात् समासानुपपत्तिरित्याकरः। य
त्र अहरहं दत्तेन युवायतीचेत्यौपचारिकं सामानाधिकरण्यं पतिते लिङ्गयोरपि संवेति वि
त्यसिद्धमित्यर्थकं तत्रैवं चिन्त्यं युवा जरतीत्यत्र द्रमोरजत्यास्य समासो वेत्की तत्रौपचारि
कं समानाधिकरणं प्रशस्तवाच्याद्यैव पत्नी पुंवत्कयेति पंचमहत्वकशब्दास्तु चाभिधेयत्वं महत्त्व
स्यपदार्थे अन्यत्र व्याकरणादौ नास्त्री। लिङ्गानां पाठोऽस्याप्रयोजकोऽनिवदन्ति विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा
ग्रहणं विभक्तौ चोक्तं यत्र लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं न स्यात्। प्रदिमतौ भुक्तामात्र
रूपप्रतीत्यस्य गौरीत्वं कौ विभक्तावेवेति न नियमः। किं तु विभक्तौ स्यानिकमधिकार्थं गत्वा ह
जनः रवहरइत्येतत्पादिभाषाप्रयोजनवार्तिकमप्युपादाय चेहमवति मुनामनेन न्यायवत्त्वे ८
पिस्यादिरिति प्रोक्तोदाहरणात् इयं परिभाषा भाष्ये प्रत्येकं नाकादिस्थ च पठिता केचित्तु मद्राशी

त्यादौ राजाहः सर्वभौमप्रजित्यादीनामश्वत्र यो वा क्लिलंगलेत्यादौ घटशब्दस्य यत्कुपटीशब्दो
वाद्यानेन लिंगाविशिष्टपरिभाषायाः प्रतिलक्षणायनस्यावश्यकत्वान्नैवे सामपि संग्रहणमिति॥
॥ इति श्रीद्वितीयेऽध्याये प्रथमपादः॥ ॥ १॥ स्त्रीलिंगवचनमतन्त्रं स्त्रीलिंगवचनं चाविवक्षितं स्यात्
पुंस्त्वं नपुंसकत्वेऽपि नपुंसकस्य ग्रहणात् ग्रामकरादेः कांसे नेत्यत्रैकग्रहणात् धान्यपलालन्यायात् तेन सा
धकतमः करणमित्यनेन काष्ठेन पंचमीत्यत्रैव शारेणाछिद्रंत्वनीत्यत्राधिकरणत्वान्नीयान्नपुंसकत्वालि
गस्याविवक्षितत्वात् यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र पुंलिंगस्याविवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि योगेऽधि
कारः। विवचनस्याविवक्षितत्वात् काष्ठैः पचतीत्यत्रापि तृतीया यथा ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रैकत्वस्याविवक्षि
तत्वाद्ग्रहत्वविशिष्टानां ग्रहाणां संमार्गः ननु षडेतौ लुगिति गौणत्वेऽपि लुगापत्तिरत्यासप्तमी
शौण्डैरित्यत्र ग्रहणं स्यादेकवचनयोरतन्त्रत्वादिति चेन्मैवं प्रातिपदिकवचनग्रहणसामर्थ्या
दोरणश्यात् द्विजश्छिद्रः द्वितीये गणपाठसामर्थ्याद्बहुग्रहणासंभवात् न चेहापि बहुवचनसामा
र्थ्यात्तेन बहुवचनात्तेनैव शौण्डपदेन समासः स्यादिति त्वं कुराकात्त्वात् बहुवचनान्निर्देशः शौण्डादि
भिरिति विज्ञास्यात् जातिभाष्यस्यापेतत्वात् सुपेकत्वात् फलवत्लीलुडीत्यत्र घ्नत्वादिग्रहणानुपपत्त
दिपत्वाद्घ्नत्वादीनि सूत्रेण परस्मैपदे परतोऽडुविधानाज्ञापकाच्चितिसार् नेजिवयु
क्तस्यैव मन्त्रस्मिन्स्त्रश्छाधिकरणो सदसापिधेवाच्यतासंबंधेन वर्त्तनेहि मस्यालोके न प
नाद्दृष्ट्यंगानि रथ्येवेनानिरास्ते तथा च लौकिकन्यायास्ते देयपरिभाषेति भावः। उदाह
रणानि पातरकाजनातु। नवनस्य च लोक पिण्डब्राह्मणमानयब्राह्मणमिवानयेत्यादि

पारि० भा०
टी० ८

वाक्येभ्यो ब्राह्मणभिन्नब्राह्मणसदृशानयनादिप्रतीतिर्यतेऽत एवमेव च नञ्पर्युदासे उच्यते
अस्तु पर्यवसानं जदन्तादित्यादौ तो बाधेनेत्यादिसूत्रे विभक्तिग्रहणादेतत्सर्वं भाषायामनेन
तात्प्रसज्यप्रतिषेधोऽस्तु पर्यवसानं नित्यनञः क्रियायां संबन्धात् तदेतदाह भेदप्रधानः प्रसज्य
प्रतिषेधो वाक्ये यथा सदृशग्रहणमज पर्युदासस्माद्विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञिति तत्र पर्युदासो
न उक्तं वैभाष्यादिषु स्पष्टः तत्रेदं बोध्यं आरोपो न नञर्थो विशेषणत्वं संसर्गः तेनाब्राह्मण
शब्दादारोपविषयो ब्राह्मण इति बोधः आरोपे वचनीयनारम्भानिवादिमतरीत्या प्रयुक्तो
रजनत्वं वस्तुत्वाद्यादौ वा ब्राह्मणत्वस्यारोपात् नचाचासदुक्त्यादव्युत्तरपदार्थस्यानुपसर्ज
नता सर्वनामकार्यासिद्धिर्ननु सूत्रकारस्यासमासे पर्युदासार्थ इति चेत् उच्यते अहलदन्तः तत्र
लिङ्गत्वविवक्षायां पदत्वाग्रहणं सामर्थ्याग्रहणमिति प्रत्युत तत्रादृशाभावस्य तदन्यत्वं तद
स्तत्र प्रयुक्तस्य विरोधः स्यान्नञर्थः प्रकृतकीर्तिता इति तावति त्वादृशत्वं प्रत्ययः
नस्यः पर्युदासकन्यायशब्दे वाक्य अन्ये सोऽस्य सन्न्यः तद्धर्मो इत्युदाहरन्ति यथाब्राह्मणाश्चेय
चरत्वं नाहिसार्थो जातिसारूप्यप्रशंसासु मालिङ्गसमवाया इति गुणाग्रया इति नत्वविधेयविति
कायामजादेर्प्रशस्तत्वमुत्ताभिधानं तदेतत्सर्वं सापेक्षकार्यं सामिप्रोत्याव धेयमस्तु अनेवा
क नैमित्तिकपदार्थे सत्यन्तेनेकयेत्यादिप्रयोगाः उपपन्ना इत्याकरे तासिद्धं रतसरसिः न व्यासक्त
पर्यनेके जलधरे वाशब्दवत् उपहृतवचन उपयोगानुरोधात् भावपदेवनञर्थः निवृत्तेपदार्थ इ
तिनञ्सूत्र गतभाष्यस्य निवृत्त्वे पदार्थ स्यादिति बहुव्रीहि समाभावस्य नञर्थ प्रतिपादन पर ८
त्वात् सत्ताभावः प्रतियोगिनो विशेषणता विशेष्यावाचकता नह तत्वाभिप्रायक भवतीत्या

पदिमाबाभा
टी॰ ५

१

यो भेदवृत्तियोगिमदभिन्नकर्तृकामभवतां क्रियाभेदवृत्तियोगित्वदभिन्नकर्तृकामभवतां क्रियेत्या
द्युक्तादस्य च्छन्दसामानाधिकरण्यात्पुरुषोऽप्यवस्थाभवति नाम्नः प्राद्वितीयेऽपि ज्ञस्य
दादेस्तद्विदेन लक्षणामानजोद्योनकर्त्ताद्विदेन तदर्थेन तिङ्सामानाधिकरण्यात्सामर्थ्य
नाप्यधिकाभवतां क्रियेत्यस्योपपर्यन्तम् ॥ सह इत्यादौ सर्वनामकार्ये त्वेतद्वयोरिति ज्ञापकं
देवस्तु माधवस्य नैकाभिन्नैकवचनं तु स्तुवामं इति नतु तिस्त्वाद्यन्तु वर्त्तमानस्य स्तुवितेति वि
शेषस्यानुसाराज्जात्वभि ज्ञाज्ञाद्याद्येवमनेकयेत्यपि योषयोर्विशेष्यानुसारादिति ।
स्तुक्रमस्तुत्वश्रूयते गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् स्तुतुत्वतेः ॥
कुगतिप्रादयः ॥ अस्य वैकल्पिकस्य समास उक्तः स्तुतुत्वतेः प्रागेव कृद्भिर्भवति गतिसमासे व्याघ्री
स्त्रजिघृते । पापुपाधये तिसपञ्चस्य संज्ञायां शतिषेधादानम्पोपसर्गयुक्तिकशब्दपेरुतेस्तु
तुत्वतेः प्रागति प्रादयश्चुति समासे सत्यदंताद्याप्रशब्दाद्याति लान्ति ध्रुवस्तवं तेन समासे न तु स्तु
र्लिंगनिरीयाय यज्ञनभाप दैवस्त्रीलिंगविवह्रयाजातेर प्रातिनेष्यात्कारकसमासे त्वस्वक्रीतिरा
श्वकृत्कारकोक्तनावहुलमिति करस्याकारकाख्येन स्तुतुत्वतेः प्रागेव ज्ञानक्रीनपनेन समासे क्रीताल्क
रस्यात्क्रीदित्ति डीष्स्तवं तेन समासे न तु टाप्स्यात् ॥ उपपदसमासे कच्छपी इत्याद्युपपदस्य ति
ङि । तिस्तुतुत्वतेः प्राक् समासे जातिलान्ति प्राप्यपाके । विवृत्याचदातेगतिकोपपदानामवि
शेषेणासमासोभवतीति कृद्भिस्तु प्राक् स्तुतुत्वतेः । इति तन्मते यदीतूपसर्गयोः समासवारणं
वेहिधातुस्साधनेन पुस्त्वनञ्जितपद्देशकर्तव्यं ॥ अस्मादिशेष: पूर्वमते पुपठ्यतितरामित्यत्र न समा

५

कारेरुपपदमतिङ् इति सूत्रीयातिङ्ग्रहणेन ज्ञापिता तथाहि अतिङ्ग्रहणं मा भवत् कार्ष्टि इत्यादौ समास
वारणार्थं तत्र च सुपेत्यस्याधिकारात् तिङन्तेन समासस्याप्रसंग एवेति अर्थं सदतिङ्ग्रहणं कुगतिप्रादय उपपदमति।
ङिति योगयोः सुपेत्यस्यातिङ्वृत्तिं ज्ञापयति कुगतीत्यत्रापि हि गतिग्रहणं पृथक्कृत्वोति ङ्ग्रहणं तत्रोपपद्यते तथा चे
यं परिभाषोपपन्ना यद्यपि कारकविषये ज्ञापकं नास्ति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति ग्रहणं तु काष्ठैः पचतितरामित्या।
दौ तद्धितसमासवारणार्थं तथापि तज्ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् इति पाशायेत्यादिवदेकदेशानुमत्या इदिवदेकदेशानु
मत्या संपूर्णा ज्ञाप्यते यद्वा कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणं कारकसमासः प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यर्थस्य संग्रहार्थं बहु
नर्थं न लातीति बुधैः उत्पत्तेः पूर्वं सुबुत्पत्तेरनन्तरमपि समासः तेन धनक्रीतेति सिद्धं ॥ ० ॥ इति श्रीद्वितीयाध्यायस्य द्वि
तीयः पादः ॥ क्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गोभिनिविशते तेन कांचनी यामयष्टिरित्यत्र नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयटो विषा
येपुदाशादोचेमयट् तथा प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली इत्यत्र तत्स्य विषयेपि अग्निदीमतोरित्यस्य ज्ञापकं मन्याकेनोर्भविष्य
दाधमर्ण्ययोरिति भविष्यदकर्त्रयोगेकरंकारकोव्रजतीत्यादौ षष्ठीनिषेधविधानं तच्चाणः अमि शिवे अपवादविषयेतु सुन्नावु।
ल्लोः क्रियायांक्रियार्थायामिसुत्सर्गप्रवृत्तावेव सार्थकं अन्यथा वासरूपविधेरभावाद्व्यर्थं स्यात् नन्वेवं श्रीशद्रुत्यादावपिपरा
प्राप्तिः मैवम् क्वाचिदिसुत्केरितिर्भवः अत्रवदंति इयं परिभाषा मंदप्रयोजना शस्येदमित्यनेनैवोक्तप्रयोजनयोः सिद्धेः अत्र
वचैरनेकाचइत्यादीनां नवैयर्थ्यं यदप्यकेनोरित्यादिज्ञापकमुक्तं तदपि मंदप्रयोजनं वासरूपविधिनैवाकर्मशिश्चेत्यपवादविषये
ण्वुल सिद्धत्वात् यापवादविषयेप्युत्सर्गप्रवृत्तावकेनोरिति षष्ठीनिषेधविधेर्वैयर्थ्याभावात् न च ण्वुल्तृचाविति सिपुनस्तुमुन्ण्वुलौ
क्रियायामितिण्वुल्विधानसामर्थ्याद्वासरूपविधिर्नेतिवाच्यं भविष्यत्कालविवक्षयाविधानार्थतया ण्वुल्लुपक्षीणत्वात् तथा चाकेनो।
भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्र भविष्यादधिकारविहितण्वुलोग्रहणाद्दृशशतस्येपूरकइत्यादौ षष्ठीनिषेधाभावस्सिद्ध इति अभविष्यत्काले
विहितण्वुलोपि तत्र ग्रहणमिति मुनित्रयोक्तिर्विरुद्ध्येतेति यत्किंचिदेतदिति तन्न तस्येदमित्यणा दाशरथायेति सिद्धावपि दृष्टान्तस्यापवाद

प॰ भा॰ भा॰
टी॰ १॰

तथा कांचनीत्यस्यासिद्धेः यदपि माधवाचार्यैः माङिरञ्जनादिभ्यो नितिरञ्जनादित्वादिति कांचनमित्युक्तं तदपि न रञ्जनादेस्तथाऽस्यादर्शनात्
धातोरस्य नमसो निवृत्तये स्यादिमत्वाकविषयोगाल्लोपरभावप्रीकारस्य मनोरेण सिद्धेश्च नापि ज्ञापकस्याभवदता धातुसम्बन्धे प्रत्ययात् निसस्वबलात्
त्वन्तवाविभन्नेनैव लुगलः सिद्धत्वात् तथा नुमुस्तलोवैयर्थ्येन प्राचां ज्ञापकस्यानवकाशत्वादित्यवधि नैवं विभावनीयम् इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः
अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते अनेकपदाश्रयसमासनिमित्तत्वाद्बहिरङ्गो ल्यप् एकपदविषयसङ्क्रमनिमित्तयापेक्षत्वादन्तरङ्गान् इकि मादीन्वि
धीन्बाधते यथा प्रधाय अल्पापद्धाने इति किरादेशो बाध्यते एवं प्रत्ययप्रकृतिवत्त्वजनसत्तन्तत्वं न सङ्कालीतित्याख्यं बाधते तथा च यथाभावे
तिवैकल्पिकमेवात्र मित्यवधेयम् अत्र ज्ञापकमदोऽजग्धिर्ल्यप्ति कितीत्यत्र तिकिती मनः इष्ट ल्यब्ग्रहणमिति द्वितीये सप्तमे च भाष्यकारः उक्तं च जग्ध
सिद्धेरन्तरङ्गत्वाद्ति कितीति ल्यब्भुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनमिति ननु स्थानिवत्सूत्रे भाष्यकारेण ल्याश्रयेषु कार्येषु स्थानिवद्भावा
भावस्योक्तमेव ल्यग्रहणं कृत्ज्ञापकत्वेनोपपन्नमिति चेत् अत्राह प्रदीपकारः यमप्यनन्तरेण यस्यानुपपत्ति
त्वस्य सर्वस्य ज्ञापकं तद्भवतीत्येनेकोपपर्याल्यब्ग्रहणेन ज्ञाप्यत इति यदात्तु [illegible] इति सूत्रेण सिद्धं वहि
रङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यत इति वृद्धिवरणे [illegible] तदेयमपि नैव हीति
नास्या ज्ञापकापेक्षेति ध्येयम् एतेनान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यादिव्याख्यातं समासश्चाद्वि पदाश्रयत्वाद्ब
हिरङ्गो ल्यप् बाधते यथा प्रकृत्येत्यादिस्त्र यथार्थसमासः तत्र [illegible] विभक्तिसमासस्यल्यप्त्रिमित्वाभिधानाद
वसीयते यदाकृतः यस्यानुविधेर्निमित्तमेव नासो बाध्यत इति इति श्रीमदायाजिभट्टसूनुभास्करे परिभाषाभास्करे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ४ द्वितीयपादसमाप्तः २ असति संभवे बाधनं भवति कार्ययोर्विरोधादसति समावेश
बलवता कार्येणेतरस्य बाधनं भवति यथा रामेभ्य इत्यादौ एत्वादिनावाद्यत्वादेरिति सिद्धार्थानुवादः असिच संभवो द्रुमय
स्यादत्रस्यादित्तिति विधेर्लिङ् यद्यपि समावेशः सिद्धो भयमपि भवेदित्यर्थः यत्तु प्राच्याः स्यादिति विभक्तिप्रतिरूपकम
व्ययं भवतीत्यर्थ एवं तस्यस्युरित्यपि भवतीति यन्तीत्यर्थे निपाता विध्यादिना भावात् असति भवत्योरर्थविशेषाभावात्
शिष्टानां नित्यत्वेऽपि वृद्धिविपरिणामात्रस्य विधेयतया लिङ्र्थस्य विधेस्तवादत्वात्कार्यत्वे नुवर्णविधानतत्त्वेव संभ
वादिति उदाहरणं तथा जातायः अत्र स्वभावात्प्रकारवति विधिमाने न जातीयप्रकारमात्रे विधीयमानस्यात्वनबाध १०

नोत्तापकं चात्र नित्यं कौटिल्ये गताविति नियमग्रहणं न च गत्यर्थेभ्यः कौटिल्य एव यङिति नियमार्थीयं दि सत्यपि संभवे बाधः स्यात् नहि कौटिल्ययङ् कि
यासमभिहारे यङः सिद्धेव निवृत्तिरिति किं तेनाकुटिलक्रमणं नीतिवाक्यं लिप्यात एवं स्यात् क्रुः क्रमस्तु टनं तु मुलबलर्थेषु वासरूपविधि
नोक्ति क्रादयोपवादात्तु त्सर्गो नित्यं बाधते न तु वासरूपविधिना विकल्पेन क्तल्युटोर्यथा न पुंसके भावे क्त इति क्तप्रमयोः ल्युट् प्रम
यश्च भावे यं नित्यं बाधते न तु वासरूपविधिना विकल्पेन क्तल्युटोर्यथा न हसितं हसनमिति भवति भवतीन ग्रहास्मि जिल्युटा
करणाधनमपि बाधनं इत्यपि केचित् तन्न श्याद्विरोधाद्युपेत्यम् तुमुन् समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु तुमुन् प्रत्ययः इच्छार्थेषु लि
ङ्लोटाविति लिङ्लोटौ नित्यं बाधते तेन भोक्तुमिच्छतीति नित्यमेव भवति खलर्थे आतो युजिति युप्रत्ययः खलं नित्यं बाधते तेन ईषत्पा
नेत्यैव न भवति इयं परिभाषा वासरूपो स्त्रियामिति वा ग्रहणं समव्यवस्थितविकल्पपरत्वाद्वाप्यत इति काशिकाविवरण
पञ्जिकाप्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति कृत्यग्रहणं ज्ञापयति इति काशिका सा प्रतिकाभाविभूतपूर्वगतिः तेन कुरु
इत्यत्र लोट् प्राप्तः तथा लोटि त्यत्र परत्वाद्देवकृते यत्र तदुक्तं वीतिं एत्वमिति परत्वाच्छ्वेट न ए स्तम भविष्यतीत्युक्तं तत्रे
त्वभोन पूर्वादिट्स्तु नित्यपलब्धासतीति अस्याय यथा प्राप्यः पदादयः इत्यगेव प्राप्ता न तु पादादीनामादिः प्राप्तः तेन
पञ्चिरित्यादौ भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽप्यत्वाभावउपपन्न इति केचित् वस्तुतस्तु पाञ्चिरित्यादौ भूतपूर्वगत्या
श्रयणेऽपि त्वमापद्यत एवेत्यभिप्रेत्य ननु माप्राप्त एत्वे एसारभ्यमाणत्वस्यापवादो युक्तः उत्सर्गापवादयोश्च यु
क्तौ निप्रतिषेध एव नहि पूर्वपदत्वादिनोत्सर्गापवादमवाश्रित्य चोदितमिति तदनुसारेणैव सिद्धेऽपि परिहर
तीति गंगेयनकैयुठानविप्रतिषेधे सिद्धं तत्तात्पर्यमस्तीति श्राह तथाप्याह्निआयामित्रस्मात्रितिट द्विर्वचनेऽभ्या
सरूपस्वत्वे च कृत्वे च कृते भूतपूर्वगत्याकारस्य द्विमात्रत्वात् तत्राटेरित्यस्याप्रवृत्ते तस्मान्नाह द्वि लङ् इत्यस्याप्र
वृत्तावाहं आव तु रित्यादि सिद्धमिति केचित् तेषां प्रतिकाभाव इति किंहोगोः अः कृत्स्वादि तिनसंवृद्धि लोपेहे हरे
भानो इत्यादि सा प्रतिकस्यैडो विद्यमानत्वात् इयं परिभाषाऽचो यदिं त्यत्र ग्रहणादव सीयते अस्यत्यस्याम
हल्लीरयटि ति हलतेभ्यः प्राणतो विधानात्यरिपो बाट स्वं तेभ्य एव यतामावमित्यत्र ग्रहणं व्यर्थं स्यात्तस्यानुदि
त्वं इत्यादावतीलोपे कृते पि अत्र यत्स्वप्रवर्तयितुमाव श्यकमिति केचित् अत्र तस्मार्वधातुक इत्यत्र सार्वधा
तुकग्रहणमलेयमित्यत्ये तानुबंधकृतमसारूप्यं तेन गोट इति कविषयेऽएनात्तापकमत्र ददाति धा
त्वो र्विभाषेति णस्य विषये विकल्पेन प्रविधानं अन्यथा वासरूपन्यायेन णप्राप्तौ सिद्धौ तदव्यर्थं स्यात् ॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य लक्षणं तदिति लक्षणमनुमेयप्रतिपदोक्तप्रत्ययलक्षणेनो
न लक्षणं लाक्षणिकमुपचारादिति व्याख्यानं चिन्त्यं उदाहरणं अध्यापयन् :अत्र क्रीड्जीनां णौ चिनी ओणा
वान्वियुक्ति च कृत आपो नु मे यहप्रत्याद्धि भाषाय इति नाय परिभाषाया ज्ञापकत्त्वं तु कर्त्तृविभ्रुवः खिमुच
चवुकजा विस्यत्र खिमुच इकारादित्वं अन्यथा हीडागमे नैव तत् सिद्धे अर्थस्यात्मन्यानस्य कृत्याकृत्स
क्रावीदय श्चान्यत्रास्य लाक्षणिकत्वाद् ग्रहणं माभूदिति तस्यार्थकमित्याहुः वस्तुतः प्रत्याहारानुमेय
योः प्रत्यत्प्रबलीय इति न्याय सिद्धे वैयेव परिभाषाके यदोपीत्यमेव विभाषाय इत्याटोपश्चकार अध्यापय
नीत्यत्र लाक्षणिकाकारस्य ग्रहणमिति चेत् एतत्परिभाषाया अनित्यत्वात् यावत्पुरा निपातयोरिति
त्र निपातग्रहणात् एकदेशानुमितमनस्यवत् तेनाभवदित्यत्र कारलोपेतिङा श्चित्ते सार्वधातुकत्त्व तथा हृद्यो
शब्दस्य भाषितपुंस्कस्य स्त्रीनपुंसक इति हृस्वस्ये पितृवत्सावरं निरुपमालाया धातुवृत्तौ माधवाचार्यास्तु पुंवत्र्भा
वं नेवति तथा निर्जरशब्दे जरायाजरसन्यतरस्यामिति जरसृज्ञापकमत्र द्योद्यादिसूत्रे द्योवितिपर्युदासः स्या
निवत्सूत्रे भाष्यकारस्त्वत्स्यान्याय सिद्धत्वमाह तथा आकर्णयेवाछिन्ते श्चैव भवति नाश्चेन गदे भइति
कृविकृतिरपि प्रकृतिग्रहणात्तितेन निसमुपविभ्योह्वधातोः हच्छमानमान्ये पट्तत्प्रकृतिभ्रतात्विनो भव
तिनिह्नयते इन तिकेचित् तन्न एकाराणाया एवग्रहणेस्सत्वात विकृतेस्तत्वानसंभवात् एतेनेतत्परिभाषा
यां न ञ्चालिटीति ज्ञापको क्वि रपिपरत्वायटपिदाधाश्च दाविस्यत्र दाधाग्रहणेटडघ्वेदो ग्रहणमिति प्रयोजन
मीरदेवेनोक्तं तदपि न आद्यस्य गामादाग्रहणपरिभावयैव ग्रहणासंभवात् लाक्षणिकत्वात् ग्रहणं न स्यादिति
चेन्न हावाम श्चेत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषाबाविरवागामादाग्रहणपरिभाषया मेडीपिग्रहणं भव
तीति स्वरान्य विरोधापत्तेः कोक्षिमेङदेङो विशेषः उक्तं च भाषादावपि लक्षणपरिभाषया गामादाग्रहणेष्व
विशेष इत्यपवादो स्तीति द्वितीयस्य त्वदाविति प्रतिबंधसामर्थ्येनैव ग्रहणस्य स्वयमकाम्यत्रोपपादितत्वात्
तथाहि दाधा घ्वदाविति कर्त्तव्ये दाविति सत्कृतेन लक्षणपरिभाषाया अभावे हेतोरिति तत एवधेयग्रहण
सिद्धमिति देङोरिति न पदेन निरूपयेत् तद्रसम ------ घुसंज्ञायां लापितबोधं तस्मादियं परिभाषा न पयोजने वेतिकृतबुद्ध यो विदांकुर्वन्तु वङ्ग्रीहीतकुलसंविज्ञानमपि गुणो

क्रिप्चिके तिं विषयसप्तमी तेन नाङ्कीलि केष्वेवासरूपविधिर्न तत्राप्रयंयथा ग्लंकृजितिसूत्रेणोप्युक्तं
लंकरिष्णुरिति भवति तन्नुपवासरूपन्यायेनालंकारकइति निंदहिंसादिसूत्रे ण्वुलो विधानात्तापका ना
नृ अन्यथा हि वासरूपविधिना ण्वुलि निंदक इत्यादि सिद्धौ वुञ्विधानमनर्थकं स्यात् द्वितुचि सिद्धे
पुनर्ज्ज्वं क्रोशवत्यादिना पदेर्वुञ्विधानात् न च लवयतेः पद इत्युकञा वाधे प्राप्ते पदोऽनेन वुञ्प्राप्ति
प्रसूयक तइति वाच्यं वासरूपन्यायेन तत्सिद्धेः अनित्यावेयं सूदीपदीक्ष्येति दीपाद्युप्यति प्रसूयत
इति वाच्यं वासरूपन्यायेन तत्सिद्धेः चेत्यात् अन्यथानस्मि किपीति विशेषविहितप्रत्ययेन यु
न्निवृत्ति सिद्धौ किं तेन तथा च कर्माकमेनत्यादि सिद्धम् ॥ इति श्रीतृतीयाध्यायस्य द्वितीय
अनंतरा पादः २ ॥ पुरस्तादपवादाविधीन्वाधंतेनोत्तरान् एवं मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्
न्वाधन्ते नोत्तरान् स्यात् तेनाचोतोट किताविल्यपवादेन षष्ठी स्यानेयोऽत्यस्य वाधो विप्रत्ययः प गे
रक्षेत्यस्याबाधाच्चरेष्ट इत्यादयः परएव भवति तथा ह्येमध्येऽपवादेनातोऽनुपसर्गेकइत्यस्य
वाधे पितृरस्याताह्वीः त्यणिनेनुबाधः तथा च ह्वार्येति सिद्धं पञ्जिका लित्यत्र कौस्तुभ उ
क्तमनुभयापवादत्वासंभावनाद्यो मे वेयं परिभाषावतरतीति तत्कर्मण्यण् लित्यादि सूत्र
६ तभाष्यकैयटादिग्रंथ विसंवादित्व ग्रंथविसंवादात्मनस्मई यत्ता पकमत्र परिभाषायां स्या
यासर्वेभ्य इत्यत्र सर्वग्रहणेन द्विपुरस्तादपवादन्यायेनेरमित्यस्यैव वाधो माभूत्किं तु ।
द्वौ कारौ त्रयः कारा इत्याद्व दोर्वित्यस्यापि वाधाय यथा स्यादित्येवमर्थं ॥ इति श्रीतृतीया
ध्यायस्य तृतीयपादः ३ ॥ नानवंधकृतमनेजंतत्व ॥ ॥ नैनादाधाप्वदावित्यत्रादविति
देशाद्विप्रतिषेधाद्दवदातम् स्वामिति सिद्धं भाष्यकारस्त्वाह अपवादत्वे वाधंत देवस्मी

ति दिकादौ स्वयशोधने इति यावत् इमिति तदाशयः। अत्र यथाश्रुत पाठे ज्ञापकमपि सम्भवति उदीचां
माङो व्यतिहारे सात् इति सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य मेङो ग्रहणमिति चानुकूलं नोत्तरत्र तेनो र
12 द्वितिसूत्रे चानुकर्षस्य ङो ग्रहणं नानुवर्त्तते स्वरितत्वादनुवृत्तौ सिद्धायां पुनश्चकारा
नुकर्षणस्य :लब्धेवं प्रवर्तनं इति केचित् मेत्रेच स्वनियमेन प्रवृत्तिमाह ज्ञापकम
व्याख्येयं यथाश्रिवेताख्यानेकृतः क्वाणमुलावित्यत्र णमुलपि कारे पुनर्णमुल्वचनं ॥
परिभा० अन्यथा हि क्वचेत्येवावक्ष्यत् अनित्या चेयं प्रकाञ्जनत्वदेणं इत्यत्र विकल्पाधिकारनि
टी० १२ वृत्तिस्पष्टीकरणार्थो पुनर्णमुग्रहणात् ॥ ॥ इति श्री भास्करकृते परिभाषाभास्करे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् यथा कृत्स्नो हेतुताच्छील्या
नुलोम्येष्विति पूर्वमणं बाधते यद्यपि नवेत्यादौ परेणप्रबुद्धमयोनामनच्छि तद इत्य
स्य ते न प्राप्तस्य संप्रसारणं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति एवं सूत्रेण बाधा न युज्यते
तथापि संप्रसारणानुवृत्तौ सत्यां पुनः संप्रसारणग्रहणं कुर्वं सूत्रकारेणैतत्परिभाषा
नुपस्थितिर्ज्ञापनात्रदोषः ज्ञापकमस्या बहुव्रीहि हिषेसोदिषित्यत्र स्वरितत्वप्रति
ज्ञानं निबंधकृता तथा हि । अनन्वधा लो पिनो न्यतरस्यामित्यत्र स्वरितत्वप्रति
ज्ञानानुबन्धानुवर्तने तेन यथयेष्ठीत्यादौ परत्वात्प्राप्तं डापं बाधित्वा बहुव्रीहेरिति
डीबेव भवतिति त्वयद्येयं परिभाषा न स्यात्तदा डीब मध्येपवादत्वेन द्वयोरेव
डीप्वृत्तिबध्यो वाधको न भविष्यतीति ज्ञीपिरवरितत्वेन नसहोडंत्वनंतरमपिप्र ७
पि

तिज्ञानं व्यर्थं स्यादिति वृत्त्याद्यनुसारी सीरदेवः वस्तुतस्तु ङीविधिरनित्यप्रतिज्ञानं व्यर्थमेव नचवृ
त्तौ ङीन्नत्रङीवापत्तिः परत्वादनुपधालोपिनइत्यस्यप्रवृत्तेरितिवाच्यम् अतउपधालोपिनइत्यस्यानो
योसौ ङीविकल्पः प्राप्तः स उपधालोपित एव नत्वनुपधालोपिनइति निश्चीयते तथा सत्यवयवस्यादौ ङी
विकल्पानिवर्त्तकत्वेपि ङीविधायकत्वाभावात् प्रकृतपरिभाषात्वानुपयोगात्सिद्धान्तपर्यवसितविधिबाधे
नलघवकाव्यस्यमध्यस्य विधेर्निराकरणयोग्यत्वविधेरबाधकत्वात् अतएव बहुंड्वाढ्वइति सूत्रे धातुरा
धीयमित्यत्राविशेषेपि लुग्विधिर्विषयइति प्राप्तं लुकं परत्वाद्बाधतइति स्त्याग्रहणं संगच्छते लिंगमध्यस्या
परिभाषायाः प्रत्ययइति सूत्रानिर्देशः सर्वप्रतिषेधादिणो धातोरविव्युत्पत्यापते नत्वपतेः लत्वापतेः तत्र
यदि मध्यस्यापवादः पूर्वमिवोत्तरविधिमपि कस्मान्न हिरण्यमित्यादेरण्टापडादिकं सर्वमिवण
णादिकं परमपि बाधेतेति यण्णादेशप्रसंगात् प्रत्ययइति निर्गुणनिर्देशः संगतस्यादिति अनंतरस्यो
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्यर्थो यथा वावन्दसीत्यनेन नसेडपिच्छेत्यनंतरमपि तं विकल्प्यते तत्र
व्यवहितो तावद्दिग्देशः पुपुच्छुरिगुपधात् त्यायशानेटीति निषेधोपवदन्नजरूलेनस्याव इत्यस्यैव न तु
सिचिवृद्धेः कचिद्योगविभागसामर्थ्यादिं यं बाध्यते यथाहते रन्यपूर्वस्येत्यत्र अन्यग्रहणं पूर्वस्येति यो
।भाविभागेन वमात्रे निवर्त्यते नचवमोर्वेत्युत्तरसूत्रे वृत्ति कार्यादिभिरनुपसर्गाद्ग्रहणं स्वयमर्थि चेदिन्वइत्या
॥ दोणत्ववारणार्थं उवत्रव इत्यादेरुत्वस्यानुपधात्वेवर्त्तनादिहापि सूत्रेनत्सव घर्मस्यावश्यकतयोपसर्गा
दिति नियमात्प्रचूड इत्यादौ णत्ववारणायवृत्त्व इत्यादेरुत्वस्यानुपसर्गत्वान्नणत्वनिवृत्तिरिति वा
च्य उपसर्गस्यमध्ये कल्पितन्यायेन वमोर्वेत्यत्रानुवर्त्तते अथ पूर्वस्येत्यत्र संबंधानेन हि खरवसान।
हि खरवसानयोरित्यतो विसर्जनीयः स इत्यत्रानुवर्त्तते खरि हणमयउनोगोमीति पूर्वसूत्रे संबध्य

परिभा॰
टी॰

ते च कृतेऽपि वृत्तस्त्रणत्वं भवत्येव नानाकृदन्तत्र विसर्गः कर्त्तव्ये वहुरिव णोऽन्ते कर्त्तव्ये दीर्घे।
१३ स्यासिद्धत्वेनाप्यपूर्वत्वात् एतेन कुत्वमप्यनेकप्रतिषेधवक्तव्यमिति वार्त्तिकमप्याख्यातं पदविभ
वा---कमादायासूर्वत्वेऽतिनक कर्त्तव्यमित्युक्तं तथापि तद्वार्त्तिकाप्रयपठनमात्रतनुवस्ता।
13 स्थितिः सूत्रेण हि वार्त्तिकार्थोपसंग्रहो युक्तः यदुक्तं सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इ
ति एतेन वार्त्तिकमादृत्याप्यपूर्वत्वेतिप्रत्याख्यातं निरस्ताः तस्माद्योगविभागसामर्थ्यादिदं प
रिभाषाज्ञाप्यते एवं च शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र पदग्रहणेनारम्भावमुक्तं यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत
तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धे यिकुपोकपोः स्यातां वा सत्वे नसन्धि प्रसानमिति विसर्जनीयवचनात्तु वि
कारमात्रबाधत इति तदयुक्तं योगविभागसामर्थ्येनैवानन्तरस्यैव त्यादिबाधितत्वाविकारमा
त्रस्य बाधसंभवात् अन्यथा हि विसर्जनीयस्य शर्परे इतीवाचस्यात् तस्मादुत्तरसूत्रार्थं।
विसर्जनीयग्रहणमितियुक्तं अस्याः परिभाषायां ज्ञापकं तत्राद्येषष्ठ्याव्ययादप्तो विति डितिः वचनं
नाहृज्ञो वा व्यवहितत्वाट्टीविति पुनः क्रियते अत्र त्वन्तकिंचिद्दीर्घत्वेनाति दीर्घग्रहणं तद्विधि अन
यापरिभाषया नुदात्तोपदेशेऽत्यस्यैव प्रतिषेधः स्यात् अव्यवहितत्वानुनासिकस्यापि ह
ड्भाजितात्यस्येत्यर्थं क्रियते अवकनव्यदृशापाणिनीयाः विशिष्टक्रोडाव्यवहृः निष्कर्षः
तत्कृता व्यवहितायैस्यज्ञकृतव्यवहाः निमित्तविनाशोन्मुखं वर्ष्णुतत्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः
एषा नित्यद्वेधी अत्र वलायार्हशास्त्रकांत तत्पतीत्यालोच्य डानामनकुर्वन्ति य अयं तत्फलवती
वत्कृतमपि वानिवर्तयं द्विति परिभाषा संशयं क्रियते तथापि तद्गुरुप्रत्नालनादिद्धयकस्यद् १३

रादस्य ङीनवरमिति नित्यायात् स्यात्कमत्र समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्र समर्थग्रहणं एवंवत्सान्मो ।।
टोन्यत्र तदेवावसानं तु निवर्त्तते कृते पश्चाद्विवक्षावेत्ता संबंधेन ज्ञेयो चर्ते चत छिवइति प्रु ।।
सादंग्रघोसगतः भाविन्यवसान भंगे तन्निकवचनो प्रवर्त्तते: अतएवोपदेशे जनुनासिका ।।
इत्यत्र उधिकाललं फलमिति नित्यास्कारोकमुपदेशपदप्रत्युदाहरणेनोपदेशिकप्रायोगि ।।
कयोरित्यादिपरिभाषाभ्यां दुर्वचिष्याम: ।। इतिश्री चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपाद: ।। उ निरनुबं ।
धकग्रहणास्यसानुबंधकस्य ग्रहणम् तेन दूरणगुरोत्यादिसूत्रे तव्यस्यैव ग्रहणं न तव्यत
यत्तु दिवेडोदिनेनदिवुधातोर्नोव्वतेनास्त्वरितिसिमिद्धमित्युदाहरणं तदन्यथापिसिद्धं त
थाच वार्तिकं अधात्वधिकारात्सिद्धमिति ।। एकानुबंधकग्रहणेन द्व्यनुबंधकस्य तेन यतोनावइत्य
त्र यतएव ग्रहणं न ण्यतः अत्र एवं च ज्ञापकं वामस्यवइज्ञावितिडज्ञाग्रोडित्वतडेतंभाष्ये
सिद्धयस्येतिलोपेनाकिमर्थं यमताडित्वो ग्रहणं मातदर्थं भूद्वामदेस्यन जरवरइति अस्या
र्थ: यस्येति लोपेन सिद्धेड्डाउयोडित्वंयपतोश्चेति सूत्रेण विधीयमानेन नजउत्तरस्यय
यदतस्यालोदात्तत्वमगामदेव्ययावेमाभूत् किंतुव्ययर्देवपदस्वरएव यथा स्यादित्येवम
र्थं कृयते तत्र यद्येते परिभाषौ न स्यातां न हिं कृते पिडित्वे वामदेव्यशब्दे ययतोरिति स्या
देवेतिंडित्वमनर्थकं स्यात् अतोडित्वमनयोरस्तित्वं ज्ञापयतीति तदनुबंधकग्रहणेनातद
बोयस्यास्तदनुबंधक: तस्य ग्रहणेनग्रहितस्यपणतायथामारिङिलुङ् अत्राडितोमा
शब्दस्याग्रहणात्माभवन्नमामभविष्यतीतिसिद्धामाङोवान्य: परावर्तत निमाय यथयोगे ।

परिभा॰
टी॰ १४

न्तुमाङ्योगेऽक्लोयाडितिवार्तिकेनतत्त्रादेशविधानसामर्थ्याल्लुङ् यत्तुनमाङ्योगादित्यत्र त्वाडितिमा०
प्राप्तस्यनग्रहणात्तेननसमयेतिष्ठ सुग्रीवमाविभीषणमन्वगाइतिरामायणप्रयोगस्यान्तरायोमेवा
भूदितिभागवतंचव्याख्यातं एवंचछंदसि सोडागमः श्रीधरायुक्तिर्नादर्त्तव्येति केचित्तन्न
नमाङ्योगइतिवन्माङ्लुङि त्वप्राप्तएव तोऽल्लोऽस्मदालिङ्गोवाप्रवृत्तेः आन्तोल्लुङर्थमाङ्वा
गीकृतेव्यर्थत्वापादागमस्याप्रसङ्गइति सम्यगेवातत्प्या चंद्रेणेति विद्योधमानो

नं द्वित्वं मद्गिन इयंच परि यते भाषान्ववंदोच्चारणसामर्थ्याल्लजार्थानुवादिकेत्याहुः भाष्यादौ त्वेकानुवंध
कैरिभाषाद्यवादित्येवैयमित्यभिप्रत्यद्वा तोद्धित्वमज्ञापकमिति स्थितं ।। ।।इति श्री चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयपादः ।।।।२।। ।।स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत् तेनानुदात्ते चेत्यादि स्वराः कर्तव्यमित्यादौ तकारादे
रविद्यमानत्वादकारादेरेव भवतिनत् चैरुदात्त इत्यादावच स्वेत्येवतोज्ग्रहणानुवर्तिनाद्भलः स्वरप्रा
प्तिरेव नास्तीति किमनयेति चेन्न भाष्ये तन्निवृत्ते स्मिद्धांतितत्वात् न चैवं व्यंजनस्याप्युदात्तत्वादिप्रसंगः
तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनः धर्मत्वात् स्वपराङ्गत्वे स्वराग्रन्चक्रभवतीति व्यंजनमिति स्वरव्यंजन
शब्दयोरन्वर्थत्वाच्चेति भाष्ये स्पष्टं ज्ञापकत्वानुदात्तादेश्चेत्यजोवाचनार्थं विल्वादिभ्योऽणिति वचन
यदि व्यंजनमविद्यमानं भवेत्तर्हि विल्वादानामनुदात्तादित्वाभावादज्स्वरदेवेति किं तेन इति श्री चतु
र्थाध्यायस्य तृतीयपादः ।।३।। क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिंगता च क्रियाशब्देन सिद्धसा
ध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ उच्यते तदुक्तं वाक्यपदीये यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आ
श्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते तत्र तिङ्गास्थितक्रमरूपत्वादिति पदं साध्यत्वेनेत्येतेन योज्यं

परिभा
टी. १५

एतेन साध्यत्वेन प्रतीयमानो धात्वर्थे क्रियेति पदमंजरीकुसुमविकासोक्तं परास्तं स च धात्वर्थः फलव्यापारस्वा
तद्विशेषणानां कर्मत्वे नपुंसकत्वं च स्यात् यथास्त्रु पचति समदनमवनंतितेथि कर्मणि तिच यदि त्वेके
वलं नपुंसकत्वं विधीयेत तर्हि मद्वीटीनां प्रथमांतत्वेन मद्रुते पचतीत्यादौ सद्भूवीयाइत्यादिनात्वा
द्वे शोपि तेमयादिकार्थे विकल्पेन स्यात् इष्यते तु नित्यमतः कर्मत्वं विधीयेत ग्रर्थं एवं तत्प्रत्यनुपूर्वे वसोपलोमकूल
मितिक्रियाविशेषणकर्मद्वितीयांतप्रतीपादिशाषेभ्यष्टग्वचानंतथा परिमुखं चेत्यनेन परिमुखव
द्वेते पारिमुखिक इत्यत्र ठग्विधानमितिजीर्णाः तत्रायं तिष्ठक्रवः नान यापरिभाषया कर्मत्वेन नपुंसकत्वे।
अपूर्वं विधीयेते क्रियाविशेषणेषु सर्वेष्वपि कारकेषु तयोरपत्तेः अपितु धातुत्वेन रूपेण धतुना
पात्तांदक्रियाप्रतीयत्र पचित्यादिनृपोपलदितधात्वर्थविशेषः कर्मत्वेनान्वेतियत्र वं सदर्श
नप्रार्थनादितभिरसत्वमूताया अपि क्रियाया अप्रथमानत्वात् क्रियाकर्मत्वं तत्रैवाद्विशे
षणोक्तोपि कर्म भीष्मादयोयोतिरित्यासिद्धमेव कर्मत्वं मरूपतेकष्टएवकर्मेति पदं
तरेपि विशेषणादिशाप्यसंबंधित्वाविमतेः प्रयोगान्यथानुपपत्त्या विशेष्यकर्मत्वेन विशे
षणेण [illegible] स्यापि सिद्धं कर्मत्वमन्यथा त्वोतिष्ठमेनयनेतेत्यत्र धात्वर्थविशेषया १५

गस्य करणत्वं नेत्क्रियायाण्डुत्कारीत्वाजायमानानन्तनीयानसंगच्छेतनएव सामान्येनपुंसका।
मितिसिद्धस्यैवनपुंसकत्वस्यानयानुवाद इति [illegible] मित्वनपुंसकत्वयोस्तन्नियोगशिष्टतार
आदिपचतीत्यादौ नियतलिंगविशेषणस्यापि कर्मत्वेनपुंसकत्वस्यादर्शनात् अतएवज्यो
तिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेत्यत्र भक्तिरवेमित्यत्रत्वमेत क्रियाविशेषणत्वात्सामान्य
तो नपुंसकत्वेपि कर्मत्वाभावात्प्रथमैव तद्गुद्वितीयाज्योतिष्टोमेनेतितृतीयातत्सामाना
धिकरण्येनयात्वर्थस्यकरणोत्वे नैवान्वयस्यतिर्सयादिति इति श्रीपरिभाषाभास्करे चतु
र्थोध्यायः ॥४॥ ग्रहणवताप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति तेन लडादिभ्यः परमगतिकुडा
यन इत्यत्रैव मवृत्तिन्चुसौत्रनाडिरित्यत्रापरिभाषाप्रवृत्तिं विधिविषयेत्येकेप्रत्ययविधौतत्रा
पित्वात् तत्रज्ञापकमुत्तरपरिभाषायां स्फुटीकरिष्यते तत्पाचतदन्तेसमासप्रत्ययवि।
धौप्रतिषेधः इति प्रत्ययग्रहणेने यगताधेति वदं तिव्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेन ॥
विशिष्टोपदेशो व्यपदेशः मुख्यव्यवहारः सोस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्यव्यवहार विशिष्य तेन
तुल्यं व्यपदेशिवत्तस्याभावोप्रातिपदिकेनतस्यात् तेनसूत्र कृष्यादि सूत्रातात् मित्तिष्ट ज्ञा

ताद्धिधीयमानष्ठक् संग्रहसूत्रमधीते सांग्रहसूत्रिक इत्यत्रैव भवति नतु सूत्रमधीते सौत्र इ
१६ त्यत्रा अत्र पूर्वत्र चत्वापकं पूर्वादिनिरित्यस्यानंतर्यं पूर्वाञ्चेति सूत्रकरणं अन्यथा हि पूर्वं शेषे तप्रा
तिपदिकेभ्यो विहितेः सति तदंतविधिना सपूर्वाद्वा पदे स्यिवद्वावेन तचकेकलात्पिसिद्धं एवेति विहिति
16 तादृशार्थं स्यात् समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधात् उगिद्वर्ण संग्रहणं जनक समासविधौ कष्ठे
परमस्त्रितः अत्र द्वितीया श्रितेत्यादिना श्रिनादीनां हु बंत विशेषणत्वे पि तदंतवि
ध्य भावान्नास समासः प्रत्ययविधौ सौत्र तादिपित्यत्र नपक् उगिद्वर्णग्रहणं सो सू
तदंत विधि र[illegible]वर्तते नाति भवतादाद्धि इत्यादा वुगित समात इजितिसूत्राभ्यां हि वि
ज्ञौ सिद्धो येन विधिरिति सूत्रे वार्तिककृत् एणयं पठ तेऽत्रेदं वोध्य ग्रहणवत्त त्यादि परि
भाषात्र येतासु उदाहरणानामन्यथासिद्धत्वात् आद्यांत्ययोर्विशेष्यभावे कामचारात् मध्यमयां हन्नां
नाम् गित्यत ग्रहणादित्याकरे स्पष्टं इति श्री पंचमाध्यायस्य द्वितीय पादः स्वार्थिका प्रकृतितो
लिंगवचनान्यतिवर्तंते तेन कुटीरइत्यत्र प्रकृतेः स्त्रीलिंगत्वे पि प्रत्ययांतस्य पुल्लिंगता पचंतिरू
पमिति अत्र वचनातिक्रमस्तावकं चात्र एण चस्त्रियाम जित्यत्र स्त्रियां ग्रहणं अन्यथा कर्तव्य तिहा । परिभाषा
ण चस्त्रियामिति स्त्रियामिवणज्विहितइति किं तेनानस्य चत्वापकस्य त्वाखा न्यायपद न याव टी· १६

चनातिक्रमविषयत्वं तापि वोध्यात् इति श्रीपंचमाध्यायस्य चतुर्थपादः पंचमोध्यायस्य संप्र
सारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं वलीयो भवति तेन ज्युवन्त्रु रित्यत्राकारलोपं बाधित्वा संप्रसारण
पूर्वत्वं पत्वे एव भावतः तेनोवङादेशसिद्धिः अन्यथा लो लापः इति चेत्या लोपे कृते तेन स्यानिद्वितान्तत्वेन स्यात् उ
यं च परिभाषा लिङ्गम्यात् स्रोभ येषामित्यत्रोभयेषां ग्रहणेन भाष्येतपिता उभमिषान्येतेन हि वन्ध्रसाध्यादेह लादि
शेषइति निवर्त्यते न्यवेत्तु हहि वहेः रद वर्णस्येति सूत्रगतावर्णग्रहणं तापकं तुक्रतत्कृत्वानित्यत्र संप्रसारणपू
र्वत्वपयाः कृतयोरोत्वामाभूदित्येवमर्थं न त्रयदीयं न स्यात् तदावावत्यो भावात् तद्धार्थं स्यात् उभयतन्त्राश्रयेणान्ता
वत्तेन रामित्यत्रसुपि चेतिदीर्घो न पूर्वान्तद्भावेनाकारान्तागत्वे परादिवद्भावेन मकारस्य तत्र प्रमित्युभयतन्त्रा
श्रयणात् इयं च परिभाषा भाष्ये नादिचवेत्यत्र पठितत्वाग्रत्रमहा लोकिकोन्यायः यथा इभयोस्तलवलयोरेकः प्रेष्यो वि
रोधार्थाद्बुभयोरपि कार्यं न प्रवर्तते तेवर्णाश्रयेविधौ नान्तादिवत्तेनखड्गाभिरित्यत्र पूर्वान्तवद्भावादन्तोभिसो हि
ति न भवति अत्र तापकं पत्वतुकोरक्षिद्ध इतित्रुग्विधावसिद्धवचनं यदि स्यात् तदा धीत्येत्यत्र परादित्वात्तुक् सिद्ध एवे
ति तद्धार्थं स्यादितिप्रदीपउक्तः म भाष्याकारस्तु वेत्तादिवत्रेत्यत्रेमां पपाठ इति श्रीषष्ठाध्यायस्य प्रथमपादः कृदुह
लाग्निकारकपूर्वं स्यापि ग्रहणं अत्राहसीरदेवः इयं प्रत्ययग्रहणपरिभाषा यागप्रवादइति चैतच्चिन्त्यं येन नाप्राप्तिन्यायो
विषयत्वेनापवादत्वायोगात् व्यानलेखीव्यावर्तीत्यदौ कृद्ग्रहणपरिभाषेव रणेन्नीप्रत्यये चानुपसर्गेन नेति
प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाप्रवृत्तेः प्रातावसमासेनव्यर्थं वेन्कोत्पवितिसूत्रगतः प्रत्ययग्रहणं कृदुग

परिभाषयोः सावकाशत्वप्रतिपादकोद्ग्रन्थः यदि भाष्ययोः सावकाशयोरित्यादि भाष्यग्रन्थसंदर्भेण नन्वे
१८ वं नखनिर्भिन्नेत्यादौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषा कुतो नेति चेन्न [illegible]ते प्रत्ययग्रहणपरिभाषागतेः ॥॥ ०॥॥०॥॥
नास्त्येवेत्यपि ज्ञात्वा कृद्ग्रहणपरिभाषा गतिरनन्तर इत्यत्र तथा च यथोद्देशपक्षे परत्वात् कृद्ग्रहणपरिभाषया
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इति उदाहरणं नखनिर्भिन्नः कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समा
सं तथा उद्देशे विप्रतिषेधेन वा तत्र अन्वतमेन कुलक्षितं तत्र तत्र अत्रेदेश इति समासपरिभाषायां ताप
गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणमिति भाष्यकारः तथा हि गतिरनन्तर इत्यनेन व्यवहितस्य गतेः प्र
कृतिस्वरो विधीयते पुरोहितमिति तत्त्वम्युद्धृतमिति व्यवहितस्यात्र यदीयं परिभाषा न स्यात्तदा प्र
त्ययग्रहणपरिभाषया व्यवहितस्य न स्यादेवेत्यनन्तरग्रहणं व्यर्थं स्यादिति परिभाषायामपि ज्ञापि
न प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुच्चीयते इति स्पष्टः समासान्तविधिरनित्य तेन बहुव्रीहौ येत्यत्र
अनुषङ्गेत्यनेन भवति यत्तु अश्वपत्यादिभ्यश्चेति सूत्रे दोष्णः प्राक् प्राग्दोष्ण इति विग्रहं कृ
त्वा प्राचां समासान्तविधेरनित्यत्वान्नास्य टिटजित्याप्रायः त्याप्रायः इत्याह तत्र पुंसकादन्य
तरस्यामतो अत्र इत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तश्च यो वैकल्पिकत्वेनैव तद्धि ग्रहोपपत्तेः ॥ तेन
प्राचीनं दीव्यतमिति तत्र चितमिति सन्तोऽस्मो चिं त्यं तत्र च प्रा--- प्राचो व्ययानामा त्रेटि लोप इति
टिलोपापत्तेः प्राचा विग्रहे तो चित्य पाकोऽत्र अव्ययीभावस्याव्ययत्वेल्लुङनुवृत्तेत्युपचार इति परिगणना १८
परिभा

सु ग्ना

द्वि लोपे कर्त्तव्ये व्यनव्ययत्वादेव तदप्रवृत्तेः सुवचत्वात् भाष्योक्तोक्तपरिगणनप्रत्याख्या
नपक्षेपि परिगणिते ऽलुगादिप्रयोजनत्रयातिरिक्तस्य लेव्ययीभावानव्ययत्वस्य निर्विवा
यत्वात् यदपि येन विधिरिति सूत्रे परमसखायावितिताष्योदाहरणं तत्तु रूपपरं तच्च सुप्रकृत न
परिभाषयानेतितत्त्वदपिनाचक्षु बहुव्रीहौ वत्तत्त्वायोगोपत्तेः कैयटादिसिद्धत्वादितिदिक् अत्र
ज्ञापकं भाष्योक्तद्विविभक्त्यां परत्वमर्द्धं इत्यत्र मर्द्धं पाठे समासांताकरणमित्युक्तं ज्ञापकं कांतम।
पि ग्रंथांतरावगंतव्यं ॥ इति श्री ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २॥ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्वि
घातस्य संश्लेषलक्षणो विधिस्तद्विघातस्यानिमित्तं भवति यत्संबंधेन जातस्तस्य न विघातकः।
इति यावत् तेन प्रतानि सह हस्वा णीत्यत्र विभक्तिसंनिपातनिमित्तोनुम् न तद्विघातकः अन्य×
था स्यां ताषडितिषट्संज्ञायां लुक्स्यात् तथाश्रीयमित्रपातेः क्विपि तत्पुंस्क हस्वस्य पितिकृतीति
तिन तुक् अजंतत्वसन्निपाते कृतस्य तुकस्तदविघातकत्वात् वहिरंगस्य हस्वस्यासिद्धत्वा
द्वाइयं परिभाषा कृत्स्ने जंतरत्यत्र भाष्ये पठिता अन्वत्र लप्रसिद्धो लौकिकन्यायः लिंगदर्शनं च।
ति कुलं कौग्रीवाभ्यग्चास्य लंकारेष्वित्यत्र पोलुगकरणं माश्रित्य जातस्य बहुवचनेडाल्येदि

परिभाषा
२८
18

त्येकारस्य कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वं शौ यामनिमित्तत्वाद्धसीरदेवस्याह्नानित्यत इति दीर्घनिषेधवच
नं तद्धि सत्यामस्यां विभक्त्यानन्तर्यनिमित्तयोस्तिसृचेत्यनयोर्ङीपप्रत्ययनिमित्तत्वाद्दीर्घप्राप्तावु
पपद्यते इति तन्न तिसृचतसृ अ्यांसृस्वस्रादिपाठानर्थक्यस्वस्रादिभ्य इति ङीप्निषेधेनैव ङीपोऽप्रवृत्त्यान
तिसृचतसृ इत्यस्यापपन्नेः परन्तु नस्वस्रादौ तिसृचतस्रोः पाठादनित्ये यं कष्टायक्रमणे इति निर्दे
शाच्चतेन पाससानमाय दाज्ञि ज्ञापयतीत्याहुः अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तद
विधिं प्रयोजयन्ति अश्मरोमादाहरणानि ग्रहणोपानः राज्ञः दण्डिः इः इत्यनु प्रवर्ग्यमणो शोबहु दण्डीनि
बहुवाग्मीनिम्नत्वसंतस्य चाथातोः सुपयः सुस्रोतः मनः सुदामा सुप्रथिमा इयं परिभाषायेन विधिरि
त्यत्र वार्तिककृपेण पठिता अत्र नमः लोमिणः पीथ्युं सुद्रुदामित्यादिसु अगतोऽगता ग्रहणं ज्ञापित
मर्थवत्परिभाषायामनित्वं अन्यथा हि परिवेविषीध्वमित्यत्र षीध्वं प्रावस्यानर्थकत्वादेव न ग्रहण
मिति किं तद्ग्रहणेन वार्णात्प्राङ्गं बलीयः तेन कुमकरु इत्यत्र यणं बाधित्वा वृद्धिर्भवति तथा कुस्वरि
रीत्यादौ द्वित्वे हलादिः शेषे च कृतेऽन्तरङ्गमपि वर्णाश्रयं सवर्णादि बाधित्वाङ्गाः परत्वात्स्वः पर्जन्यवत्या
यादु वति अत एव तदनन्तरं सवर्णादीर्घे कृतेऽन्तवङ्गावे नप्राप्तौ ह्रस्वोनसमृत्वात्सवर्णत्वा न् पतङ्क्षोः ऋदुङ्नः
नासिके चेत्यत्र तु कार्यहित ककारोपादाना ल्लिंगत्समानाश्रयस्यैव वार्णपरिभाषोपस्थितेन्त्स्वभरित्यादिव

२८
परिभाषा

स्यान इति वदन्नु दाहरणं ह्रस्वस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन सवर्णदीर्घस्य तदनाश्रयत्वेन
व्याश्रयत्वादित्याहुः तन्न व्याश्रयेपि क्वचित्तत्प्रवृत्ते रुभ्युपगमात् यजयाचेति वि
हितनओ ङित्करणाज्ज्ञापकात् तद्धि ङित्वे प्रश्न इत्यत्र ग्रहि ज्येति संप्रसारणार्थं
विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थं वा नाद्यः प्रच्छेर्वा सन्नेति निर्देशेन संप्रसारणस्या
साधुत्वात् नान्त्यः अन्तरंगस्य गुणः प्रश्चत्याद्गुणप्रवृत्तेः अतो व्याश्रयेपीयं प्रवर्तेत
अन्यथा न सिद्धे आह्वचनमेतत्परिभाषाया ज्ञापकमन्ये वर्णयन्तीत्यादि केचन
माङ्योगे इति सूत्रगतो प्रत्यय इत्यत्र वर्णपरिभाषया सवर्णदीर्घत्वाभावसाधका
वगम्येति सूत्रगतो च प्रदीपविवरणग्रंथो विरुध्येयातां किं चैवं सार्वधातुकमपिदि
ति सूत्रे च्यं व्यन्ते स्त्ववन्त इत्यत्र वर्णपरिभाषयैकादेशात्प्राग्गुण इति न्यासग्रन्थो विरुध्ये
त अपिच ऊवेइत्यावीतिन सिध्येयुः कथन्तर्हि स्यान इति चेत् व्याश्रयत्वात् तथा हि क
श्चये निर्देशेन ज्ञापितं सन्निपातपरिभाषा नित्यत्वं पूतानीत्यादौन विभक्तिलोपयितु मिष्टेतर
स्याव्याश्रयेज्ञापितावार्णीपरिभाषाप्रवृत्तिस्यान इत्यत्र यणं निवर्तयितुमसमर्थेति नकार

परिभाषाभा॰ टी॰
२५

19

स्विदोषः वक्तव्यः क्लृप्तः ऋऽनुनासिकेवेत्यत्र सवर्णग्रहणेन वार्णमिति परिभाषा अनित्यत्वमेव
ज्ञापयितुं युज्यते न तु समाना श्रय एव नत्र सत्त्विः एतेन प्लुबधातुगतग्रन्थविरोधोपि नि
राकृतः तस्माद्ध्रस्वत्वनुदित्यतांगत्वाद्ध्रस्वसवर्णदीर्घं वाधते एवं च तत्र परत्वमपि सद्धेतुः एतेन पर
त्वमपि न हेतुः दीर्घस्यान्तरंगत्वात् भवता चात्रैव टीकायां बहिरंगपरिभाषया ह्रस्वो नेति वद
न्माधवो ह्रस्वस्यांगत्वेन बहिरंगत्वादित्यादिना दूषित इति दीर्घस्यान्तरंगत्वस्वीकारात्स्वीका
रे सिद्धान्तकौमुदीमनोरमयोगतिः स्मिन्न्ये निवदन्तोपास्ता इति दिक् परिभाषायां ज्ञाप
कमन्यात्स्यात् सवर्णद्व्यत्रा सवर्णग्रहणं तद्धिषत्तूषत्तुमित्यादौ सवर्णो वेषम्त इयङुवङौ
मा भूतामित्येवमर्थं क्रियते यदीयत्तस्यान्तरंगत्वात्कृते सवर्णदीर्घे इयङुवङोः प्राप्तिरेव नास्ति
ति किमसवर्णग्रहणेन योऽयनादिष्टादिष्टाद चः पूर्वत्वस्य विधिं प्रतिस्थानिवद्भावः योऽवृः पर
स्मिन्निति स्थानिवद्भावस्तेनादिष्टाद चः पूर्वत्वस्य कार्यं स्यात् यथा भगायति नत्वा दिष्टाद
पूर्वस्य यथा वैयाकरणाः सौव[illegible]ः अव्ययनादेशो कृते ऐ च्चिति ती तस्येवायवायाव
इव इति कर्तव्ये न यत्तास्यानिवत्त्वं यथा वा अवीकरत् अयं वाष्योपरस्मिन् पूर्वविधौ विव्यस्य २५
तत्र स्य जपेदं पूर्वस्य न्यदृग्घते न त्वादेशाप्ति मितापेतं स्यान्यच्च आदेशोनापहारोपि तस्य का

कादिवदुपलक्षणाविनाश्रयणात् ज्ञापकमप्याहुः अभ्यासस्यासवर्णे इत्यत्रासवर्णे यदि ह्यादिशादचः पूर्वस्य कार्यं स्या
निवर्त्तं स्यात्तदा इयेष उवोषेत्यत्र गुणस्यस्यानिवर्त्तनेनासवर्णाच्यचसंभव एवेतित दर्थं स्यादिति इयर्त्तीत्या
दौ संभवोस्तीति चेन्न तर्हि अभ्यासस्येति सूत्रारम्भणमिव ज्ञापकमस्तु अन्यथा वाक्ष्ये दवदितिवचनं ज्ञापकमित्या
हुः प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्य ग्रहणं तेन वेदेत्ति वद्धवेदेत्यत्रापि विदो लटो वेति णलादयः तथा जागर्ही
त्यत्र ग्रहो लिटीति दीर्घ इति माधवाचार्याः यच्चत्र धोदिति तेरुक्तं एकाचोद्विः प्रथमस्येति सूत्रग
त भाष्यग्रन्थविरुद्धमिदम् यदाह ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कय्यटः हर्वो हि जरीगृहीत्यंगं न तु
ग्रहिः विप्रतिषेधणसामर्थ्याद्धि यथास्तु तद्रूपाश्रयणमिति यद्यपि तत्र यङ्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्या
द्यङ्लुगन्तेपि न दीर्घः इति लदन्तइति अत्रेदं वक्तव्यं प्रकृतिग्रहणे यङ्लु--- परिभाषाया जागर्त्तेकत्वा
त्कथं युक्तिसाम्यं तथा च कथं भाष्यविरोध इति प्रत्युत ग्रहो लिटि दीर्घ इति सूत्रगत यङ्लोपे वोक्तमिति
वार्त्तिकभाष्यकय्यटीयपर्यालोच---- र्घो भवत्येवेति स्पष्टं लभ्यते एवं चैकाचो द्वे इति सूत्रे यदुक्तं
हरदत्तेन ग्रहो लिटीत्यत्रैकाज्ग्रहणमनुवर्त्तत इति तन्नादर्त्तव्यं अन्यथा हि श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टय
ग्रहणेन च यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति स्मरणाद्यङ्लुकि दीर्घो न स्यात् अस्तु वा हरदत्तम
ते जागृहीतेति रूपं तथापि माधवाचार्योदाहृते जागृहीतेति रूपे भाष्यविरोधो ज्ञातव्यमसंगतमेवेत्यन्य
त्र विस्तरः परिभाषायां ज्ञापकं उपधायामोह इत्यत्रोपधाग्रहणं न दृश्यहो इति वक्तव्ये जेघ्रही

परिभाषाभा॰ टी॰ तीत्यत्राप्यभ्यासस्य उदादेशः प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं क्रियते ननु हकारस्य तन्निवृत्त्यर्थः ओमसुपीत्यत ओगात्यनुवृत्त्यैव
२ तत्सिद्धेः यथाह सीरदेवः ननु चोत्तरार्थमुपधाग्रहणं कर्तव्यं गमहनजनखनघसामिति अन्यथालोन्त्यलोपस्यात्
२० उच्यते ज्ञापकवादिनो मतेतत्रात इतिस्थानिप्रतिपादयितव्य इति तदयुक्तम् उत्तरार्थस्याप्युपधाग्रहणस्येह कि
चिअपोढ इति तीन्यायेनेहकद्रणस्य साफल्याच्चित्या उक्तं ज्ञापकोपपन्नवत इतिस्थानिप्रतिपादनस्य वैयर्थ्यात् उ
क्तक्रियद्रणात्त प्रिणामसो उत्तरार्थमुपधाग्रहणं चेडुत्तरत्रैवाकरिष्यदिति अनुन्यासेतु छिःप्रयोगो द्विवचनं षाष्ठमि
मितिमित्रि सिद्धान्ति तत्वाघङ्लुक्यपि सर्वे विधयो भविष्यन्ति तीन्यायसिद्धार्थं तु वादिकेयमित्युक्तम् असिद्धवहि
रंगमेतद्रगे तेन पचावेदमित्यत्र गुणस्यासिद्धत्वादेत एत्वं न भवति ज्ञापकमत्रवाह ऊढिरूढविधानं तथाहि
ऊठ्यहणे व्यास्तु वसोः संप्रसारणमित्यतोनुवृत्तेः संप्रसारणमेव विधीयतां तस्य लघूपधगुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं
विश्वौह इति एवं स्थिते बहिरंगपरिभाषा ज्ञापयति सत्यामस्यां बहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादेत रंगो गुणो
न स्यादित्यूठग्रहणं सार्थकं न चनकारान्ते काकारान्तोपसर्गे च रूपे विशेषः स्यादिति चेन्मैवं भाष्योक्त ज्ञापकबलेने
तादृशस्थले णिवप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति निबन्धकृतः नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिः अचोरानन्तर्येव हिर
गपरिभाषा नास्ति तेन बहवद्गत्यत्रैवोय वायाव इति भवति न वपचावेद इत्यत्रैत एद्दृति स्यादिति वाच्यं यत्र
हि अचोरानन्तर्यमाश्रित्यान्तरंगं प्राप्नोति तत्रैयं वर्तते न हि प्रकृतिं तदंगे चोरानन्तर्यमस्ति ज्ञापकमत्र षत्व
तुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वं तदपि यदी क्वचोरानन्तर्येपि वहिरंगपरिभाषा प्रवर्तेत तदा कोसिचदि
त्यादौ पूर्वरूपादेकादेशस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वमस्त्येवेति किं तेनेन : न्वचे तदयुक्तम् एचावे २

द मिति वदंतरंगो चोत्तानन्तर्यीभावादिति चेत् अत्राहुः संहिताधिकारीये कार्ये क्रियमाणेऽ
तरंगे वहिरंगे वा जानन्तर्ये सति नाजानन्तर्य इति प्रवर्त्तते पचावेदमित्यत्र ऐतरे इत्यत्र संहिताधिका
रीये कार्ये नैव न भवतीत्यदोष इति वस्तुत एकस्याप्यवयवानन्तर्यमाश्रित्य तत्तत्कालप्रवृत्तिके विधौ ना
जानन्तर्य इति प्रवर्त्तते इति न काप्यनुपपत्ति विवरणकारास्तु पदकार्यसिद्ध इत्यत्र नाजानन्तर्य इति
न प्राप्यते किंतु वहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वमित्याहुः संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः तेन स्वायंभु
वमित्यत्र गुणाद्गुण इति न गुणः ज्ञापकमतो रेदिति वक्तव्ये गुणग्रहणमेव तथा उतो वृद्धिर्लुकि हली
त्यत्र वृद्धिग्रहणं तेन स्तूयादित्यादौ न वृद्धिः एतेन ङित्त्वोक्तेस्तपि तेऋच्चिदनुबंधकार्येष्वनल्वि
धाविति प्रतिषेध इति व्याख्यातं अन्यथा हि स्तूयादित्यादौ स्तुटो ङित्वस्य वृद्धिप्रतिषेधार्थत्वेन र
वैयर्थ्याभावेन ज्ञापकत्वं न स्यात् न च स्थानिवद्भावलब्धेन ङित्वेनैव तत्सिद्धि ङिद्... निग्रहणा
त्वे न वृद्धि तिचेत्यस्याप्रवृत्तेरिति वार्त्तिककृन्मताप्यायः भाष्यमते तु ङिच्च पिन्न स्तुतेर्याप्सुटो ङित्वेन पित्वबाधा
त्स्तूयादित्यादौ न वृद्धिप्रसंगः याप्सुटो ङित्वे ज्ञापकमपि नेत्यवधेयं सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोर
प्यपायः पंचयीवा अत्र पंचभिः धीवरीभिः क्रीत इति विग्रहे आर्हीयस्य ठको ध्यर्धेत्यादिना लुकि न तु कृतङित
लुकि ति ङीपोनुवृत्तेन तत्सन्नियोगशिष्टत्वेन र वे तिरेकादे पूर्णा निवृत्तिर्ने ज्ञापकमत्र भाष्यकार आह विलका
दिन्य स्वस्य लुगिति विग्रहणेन तद्धित ङादीनां कुर्वे तिव प्रत्ययसन्नियोगशिष्टस्य कुर्यान्नया परिभाषया ।

लुकमाभूत् किंतु ठस्यैव यस्यादित्येवमर्थमिति अनित्यात्वेयं भस्याढद्रुत्य आढइति निषेधात् यदि हि तद्ध्रिते
तस्मिन्नेरो हितायइत्यादौ यस्येति चेति लोपे कृते ऽनयापरिभाषया ङीप् न क्रियेत गप्रिष्ठानकारो निवर्तेत
तर्हि सव्यर्थस्यात् नाछीलिके णापरा कृतं कार्यं भवति तेन चुरा शीलमस्या इति वाक्ये त्र ठ आदित्वात्प्रत
येऽछिद्रे तिङीपू एवं चौरा युत्तिमित्यत्र गोणोद्भव इति फिञ् नाछीलेक इति किं प्राज्ञात्राद्वे णप्रत्यये टावेवा
त्र भवति ज्ञापकं चाच कामे नाछील्य इति वचनं नहि अमित्यतिविधीयमानोनस्तद्धित इति टिलोप निव
र्तकः प्रकृतिभावो वित्यमामूदित्येवमर्थं यदीयं नस्यात्तर्हि नस्तद्धित इत्यनेनैव वकामे इति सिद्धो
किं तेन यत्तु हरदत्तसीरदेवादयश्च त्रारिभ्यो नित्यवलाघवाद्विधायणावचने प्रयोजनाभावान्मा
स्त्वियं परिभाषेत्याहुस्तच्चिन्त्यं अणि विधीयमाने वात्र चौरा नापसेत्यादिरसिद्धिप्रसंगात् इष्यते हि
पदे तत् ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रे नि वक्तमाणत्वात् अत्र णाववचने कामे नाछील्य इति सूत्रस्याऽत्र परि
भाषाज्ञापकत्वप्रतिपादकभाष्ट माष्यग्रन्थस्य प्रमाणम् धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यय एव भवति तेन
पाघ्राध्मेति पिबादेशः कीलालपः पश्येत्यत्र न तथाचि विभाषेति लत्वं गिरो गिर इत्यत्र न तथा प्रस्त
म्या मित्यत्रानुदात्तस्य चर्दुपधस्येति नाम् ज्ञापकमत्र दाडिनायनस्त्रैधातस्त्यप्राहेन निपातनम्
तद्धि अनया परिभाषया [illegible] वित्रालो दितिन प्राप्नोतीति क्रियते अनित्या चेयं श्रौ: सुपि वषीत्व श्चे
त्यनयोरारंभात् तेन श्रियौ भुवावित्यादावियङुवङादि सिद्धः इति श्रीभास्करकृते परिभाषा

भास्करे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः षष्ठोध्यायश्च

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते तेन सर्वको इत्यत्राकच्सहितस्यापि सर्वनामत्वाच्छीभावः ज्ञापकमत्र।
नेदमदसोरकोरित्यत्राकोरिति पदम् यद्वा एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलीत्यत्राकोरिति अबाध
कान्यपि निपातनानि भवन्ति तेन दधतः पुरातनमुनेर्मुनितामिति भारविप्रयोगः पुरातनीनन्दीरि
तिमाघप्रयोगश्च व्याख्यातौ पुराणप्रोक्तेत्यादि निपातनस्य नित्यबाधकत्वात् ज्ञापकमत्र नेत्वय इति
सूत्रम् यदि हि बाधकान्येव निपातनानि भवेयुस्तर्हि निजां त्रयाणामिति निपातनादेव त्रयाणा।
मिति सिद्ध्यतीति किमनेन उक्तञ्च वक्तान्त विस्तरेऽपि पुराणः प्रोक्तेषु वा पुराणा पुरातन इति केचित्तु पुरा
अत्रतनमस्यास्तीति पुरातनः पुरातनीत्यन्तु अत्रतनमस्या अस्तीत्यतनास्तेव आतनीताः पुरात
नीरिति वा वदन्ते अन्ये तु विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यत्र विभाषेति योगं विभज्य योगविभा
गस्येष्टसिद्ध्यर्थतया पुराप्राह्णाद्भ्रुप्रत्यये तस्य तुटो विकल्पेन विधानात्पुरातनेति साधयन्ति पृषोदरादित्वात्पुरात
न इति केचित् तदपि साधुत्वमन्यन्ते एवं च पूर्वोक्तप्रयोगद्वयं प्रामादिकमिति यदत्रागत्वत्तिकारस्तदनुगामिनः सी
रदेवादयश्चापेक्षाः येत्वाहुः अबाधकमीत्यादिनेयं परिभाषानापि भाष्यकारवचनमिति त एवं प्रष्टव्याः कि
मिदं परिभाषात्वमिति परिभाषाएवद्व्यवस्थार्यत्वं हि सर्वत्राप्य विप्रतिष्टं तथा च भाष्यकारानुक्तावपि न क्षतिरि
ति न किंचिदेतत् अंगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं वर्तेत्यादिना प्रतिसिद्धस्तदन्तविधिरनेन प्रतिप्र
सूयते तेनास्थि दधित्यादिना अध्यास्थि उपस्थेत्युभयत्राप्यनङ् ज्ञापकमत्र युजेरसमासे इत्यत्रासमासग्रह।
णं तद्धि अनया पविभाषया अश्वयुजित्यत्र प्राप्तस्यनुमो निवृत्त्यर्थमिति सीरदेवः परे तु सोत्र तदन्तविधिनैव।

परिभाषाभा॰टी॰
२२

सकलेष्टसिद्धेर्मास्त्वित्यर्थपरिभाषानञ्चप्रहरणावतेन्यस्यार्थं विषयः तस्य समासमासप्रत्ययविधावित्यनेन विषय
त्वादितिप्रतिपादिते प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः इरुगुणास्ते प्रत्येकं वाक्यानोपरिसमाप्तिर्दृश्यते तेनादेवाप्रत्येकं वृद्धि
संज्ञा आदेङ्गच गुणसंज्ञालोकिकोयं न्यायः तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यतामिति न चोच्यते प्रत्येकमि
तिप्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते ज्ञापकमप्याहुः गालोत्तमो वेत्यत्र नानुग्रहणेण त्विपिर्षणं यदि हि प्रत्येकं वाक्यं सं
बंधोनस्यात्तदेत्तमग्रहणं मिवर्णमात्रिकेण संबंधमिति गालः केवलस्य विशेषणं न स्यादिति क्वचित्समुदायेवाक्यपरि
समाप्तिः यथासंयोगसंज्ञायां अयमपिलौकिकन्यायः तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन
भवंतीति ज्ञापकमप्याहुः प्रथयोः पूर्वसवर्णे इत्यत्र प्रथमाद्वितीययोर्वचनषट्कयोः प्रयुक्तं प्रथमयोरितिपदमि
ति क्वचिदुभयथा वाक्यपरिसमाप्तिः यथा बहुषु बहुवचनमित्यादिना कर्मणि द्वितीयेत्यादिना चैकैकवाक्य
तापन्नयोः यथा वाङ्मुखाडितिसूत्रे अयमपिलौकिकः न्यायः तद्यथा गर्गैः सह न भोक्तव्यमिति अत्र
समुदितैः प्रत्येकं च तैः सह न भुज्यते अभेदकाद्गुणाः तेन वृद्धिरादैजित्यत्रोदात्तानुदात्तस्वरितानामादैचां
वृद्धिः संज्ञा ज्ञापकमत्र चतुरनडुहोरामुदात्तः अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यादिषु दात्तग्रहणं यदि
भेदकागुणाः स्युः दात्तमेवोच्चारयेदिति त्युदात्तग्रहणमनर्थकं स्यात्न्यायश्चात्र मूलं यथा देवदत्तो मुण्डपि जटापि
शिख्यपि स्वामप्याजनं न जहातीति इति श्री सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादः औपदेशिकप्रायोगिकयोरोपदे
शिकस्यैव ग्रहणं तेन दादेर्धातोर्घ इति घत्वमोपदेशिकस्य दादेर्धातोर्भवति तथा वाधोक्दामलिट् इत्या
दौ नाव्याप्तिरतिव्याप्तिः एतेन धातोरित्यावर्तते त्रैकमतिदिव्यमाननुपदेशिकाले लक्षयतीति मनोरमायामुक्तं चिंत्य
यन्न तरप्तमपौ घ इत्यत्र नरते रक्षाम्यर्थतस्य तद इतिस्याग्रहणं प्रयोजनं अन्यथा नद्यास्तरा नदितर इत्या २२

ऽप्यरूपेतिह्रस्वः स्यादित्याहुः तन्न तमपास्याह्वर्याल्लत्वणपरिभाववयाप्रत्ययाप्रत्ययोरित्यादि
परिभाषया च प्रत्ययस्यैव तरपोग्रहणाद्वं नाग्रहणस्यान्यथासिद्धत्वात् परिभाषायां ज्ञापकं तु
स्त्रीदितो निष्ठायामित्यत्र श्विग्रहणं तद्धि सूनः सूनवानित्यत्रानया परिभाषया मुकः किर्तीति निषे
धाप्रवृत्तौ सार्थकं न हि मुकः कितीत्यत्रोपदेशग्रहणमनुवर्त्तते दस्तीतीत्तमित्यादाविट् प्रतिषेध
स्योपदेशे कार्यं न्नास्य रयोगिकितो नेडितिव्याख्यानात्साधनीयः न चैवमपि श्विग्रहणं व्यर्थम्
उडिनदूतिवदो दित्वादेवेडागमाभावसिद्धेरितिवाच्यम् सर्वविधिभ्यः इड्विधेर्बलवत्ताज्ञापनार्थत्वात्
एकस्य श्विग्रहणस्य कथमनर्थद्वयद्योतकत्वमितितेन अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोल्लपबाधत इत्यत्रान्त
युक्तेः अनित्यावेगं उपदेशे जनुनासिक इत्यत्रोपदेशग्रहणात् न च अम्ब अ आ अदितइत्यत्राङ
नुनासिकस्य्यदसीत्यनुनासिकाकारस्येत्संज्ञानिवृत्त्यर्थं तत्त सत्यावस्यामनुबन्धानामनेकोन्तत्त्वदर्शन
आदितश्चेत्यस्य समीपवर्त्योकारइत्घस्येतिव्याख्यानाददितइत्यत्रेनस्यादितिवाच्यम् अङि-वि
तिवक्तव्ये अङोनुनासिकविधानसामर्थ्येनेवतत्सिद्धेः एवं मन आ अप इत्यउज ऊ इत्यत्रेव विधान
सामार्थ्यान्नेवमितिन तन्निवृत्त्यर्थमपि यत्तुन्यामकारः दधि धतीति दधीयतितनः क्विप् दधित्रा
स्त्वणकुलसि नि अत्राणेप्रगृह्यस्येत्यनुनासिके कृतइकारस्येत्संज्ञा स्यात् ततश्चेदित्वान्नुम्स्याद तत
न्निवृत्त्यर्थमिति तन्न पूर्वत्रासिद्धन्यायेनानुनासिकस्यासिद्धत्वादेवेत्संज्ञाभावसिद्धेः किं च सत्य

पिनुमितलोपेनेष्टसिद्धेः ननु तृतीयाद्येकवचनेष्वनिष्टापत्तिः अवसानाभावेनानुनासिकस्यैवाभावात्
न च तद्वचनोपपत्तिः प्रागेवानुनासिको भविष्यतीति वाच्यम् अकृतव्यूहपरिभाषाविरोधात् अपि च ।
अणोऽप्रगृह्यस्य इदितिवक्तव्येऽनुनासिकविधानसामर्थ्येनैव तत्रेत्संज्ञाया अप्रवृत्तेस्तुवचत्वात् यदपि
केचिदाहुः उपदेशपदमत्र योगविभागेन हलन्त्यमिति सूत्रस्य प्रत्याख्यानार्थं तथाहि उपदेशाद्
त इत्येकं सूत्रं उपदेशावस्थ इत्संज्ञः स्यादिति तदर्थः ततः अजनुनासिक इति द्वितीयं सूत्रं तद्धेदित्संज्ञकः
स्यादनुनासिक एवेति नियमार्थं तथा च हलन्त्यमिति मन्त्रप्रयोजनमिति तदपि न अनन्त्यहल्ष्वतिव्याप्तेः
नवादित्ति डुडुव इत्यादिनामनन्त्यस्य हलश्चेदेषामेवेति नियमार्थं तथा निस्तारः आदिहलश्चे
देषामेवेति नियमस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तादृशनियमस्यैवादरमानाभावाच्च तस्मादञ्चिविदादोषाश्रुत्यस्य
हलो हलेऽस्यमित्यनेन प्राप्ताया इत्संज्ञाया निवृत्त्यर्थमित्युक्तवार्थ्येतोपदेशपदस्यावश्यमिष्यते तत्राप्यन्ये
याः परिभाषयैव सिद्धावुपदेशपदं व्यर्थीभवदस्या असार्वत्रिकत्वं ज्ञापयतीत्याहुः वस्तुतस्तु एकाचो
वशोऽन्ते षित्यत्रैव मानोऽगिति गृह्णाप्याव्यधिकरणात्यादादेर्धातोर्थ इत्यस्य धातोर्यादादि स्वय
व इति व्याख्यानेनाधोगित्यादावतिव्याप्तिनिरासः संभवतीत्यादित्यत्र प्रतिपादिताकारोक्तदि
शोपदेशपाकप्रयोगिकयोरित्यादिपरिभाषामान्तु सर्वविधिभ्यः इड्विधिर्बलीयान् तेन श्वयि
त्वेत्यत्र सम्प्रसारणात्पूर्वमिट् ततो न क्त्वा सेडिति कित्वनिषेधे तु संप्रसारणं ज्ञापकमत्र सनिग्रहगुहो
श्चेत्यत्र वकारकरणं तद्धि म्युकः - कितीत्यत उको नुकर्षणार्थं यदीयं न स्यात्तदेकोऽडालिति किवार २३

देवस्तुकः किं तीव्रनेन हलषतीत्यत्र उभावे सिद्धे किं तेन सत्यां त्वस्यां पूर्वमेवेट् प्रवृत्तेर्डोला दित्वाभावादिको
डालित्यस्याप्रवृत्तेः सार्थकं तदिति लुग्विकरणयोरलुग्विकरस्यैव ग्रहणम् यथा गापोष्टक् अत्र पिबतेर्ग्र
हणेन तु पत्तेः एवं गातिस्थेपि ज्ञापकमत्र स्वरतिसूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशः स ह्यनयापरि
भाषया देवादिकस्यैव ग्रहणं माभूदित्येवमर्थः अन्यथा ल्वङि स्यधे वषू प्ररणइत्यस्य निवृत्तिं करिष्यदिति
किं तेन यद्यप्येवं तु विभाषेत्यत्र विन्तेरितितिपा निर्देशः सोपि ह्यनयापरिभाषयाविद्विचारणाइति रौधादिक
स्यैव ग्रहणं माभूदित्येवमर्थः ननु य— इगिष्टत्यर्थपीड साहचर्यैलेव न सिद्धेरित्याहुः बत्स्यत्यहस्येह का
र्याणि क्रियन्ते भविष्यतिप्रवृत्तिमाश्रित्य कार्याणि क्रियन्ते यथा पूर्वादेः प्रितइत्यत्र न याज मः प्रीत्यत्र
प्रीत्वा सर्वादेशः यथा परिव्राजकः सर्वभूताभयः दक्षिणां दत्वा गवेदित्यत्र गिक्षान्तं तत्रान्तरं यथा
चौदनं पचतीत्यत्र ज्ञापकमेव वक्ष्येकाजाद्धसामित्यत्रैकाज्ग्रहणं तद्धि हत द्विर्वचनानामेकाचामि
द्विधानार्थं सवद्विर्वचनात्प्रागेव परत्येन कर्तुं युज्यते तत्र यदीयं न स्यात्तदा परत्वोल्लंघनापत्तिः यद्वा
न उपधाल्येपि नइत्यत्र भविष्यदुपधालोपिनो ङीविधाल्पनीयमनं वत्स्यदित्यत्र लघूपदगुणः गुह
सत्तानुनास्ति त्रसिगृधित्यत्र क्नोः किल्करणेन प्रकृतेप्रत्यययोरानन्तर्यं तदभावज्ञापनात्
अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधते तेन गोमन्प्रियइत्यत्र गिदचामितिनुम्न कृतेपि लुकि प्रत्य
यलक्षणाभावान्नत्यः ज्ञापकमत्र प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रं न ह्यनया परिभाषया तदीयामक्षी
यस्तत्रो मत्युत्र इत्यादौ त्वमावेकवचनइतिन प्राप्नोतीत्येवमर्थः अन्यथा समासोत्तरकालभा

परिभाषाभा· टी· २८

२५

विनं बहिरङ्गं लुकं बाधित्वा तेनैव लुमयोः सिद्धो किं प्रत्यये दिग्सूत्रेण। इति श्रीसप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादः
सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति तेन त्वाष्ट्रो जगत इत्यणादिवृद्धौ स्योपधाया वृद्धिर्बाध्यते तथा वर्तमानेन भूतक्त।
स्य बाधः अत एव चमूजितोयः सुरासुरैरित्यादि चिन्त्यमिति हरदत्तः तत्रेयं चिन्ता जैनेन्द्रविदित विभवो भ।
वानीपतिरित्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं त्वेनेत्यधिकारगतेनोपपन्नापइति सूत्र निर्देशात् कृ वि
न्मुत्याद्यर्थेभ्यो भूतेपि क्तप्रत्ययस्य ज्ञापनात्साधनीयमिति न च कौण्डिन्यायमूलेयं परिभाषा सत्यपि सं
भवे दधिदानस्य तक्रदानेन बाधस्योपगमात् ज्ञापकमप्यत्रानुपातिकादिषु पुष्करसच्छब्द पाठः अन्यथा
दिवृद्ध्योपधाया वृद्धिर्बाध्येति सिद्धं पौष्करसादिरिति किं तेन पुष्करसच्छब्दो हृदकेनैवाप्यनभिधानादि।
त्याहुः पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः मेघो हि जलेपि वर्षति उक्तं च कृतकारि खल्विदं शास्त्रमेव दित्ति तेनोदा
त्विरित्यत्र ह्रस्व इत्यस्यासह्रस्वस्य ह्रस्वः ज्ञापकमप्यत्र प्रवाहणस्य ढ इत्यनेन प्रावाहणेय इत्यत्रोत्तरप।
दस्य वाहणस्यादेकारस्य वृद्धिविधानेन ह्रिप्रावाहणोपि मानिनीत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषे
धार्थे जाते स्त्रीयनेन तु सन्न सिध्यति अमानिनीत्यस्यानुवृत्तेरित्याहुः गर्भवद्वावादयो भवन्ति प्रादि
पदिकस्वाद्योमध्ये इति पूर्वषः नमातेता इत्यादौ विभक्तौ हृतायामपि नार आदि प्राष्ट्रा दर्वने प्राष्ट्रा।
द्विभक्तौ अवगीस्तमाविति तादेपूः उगित्वा ङीप् एवं त्या चित्यादिय न्दाहे तिक्रोष्टु प्राष्टा हिम
क्तौ स्त्रियां तज्ज्वद्भावे ङीपि क्रोष्ट्रीभिरित्यादि तस्यायमोपूयः स्त्रियामिति तृज्वद्भावस्य विभ।
क्तिनिनत्वमागवादेगोम प्रत्ययास्त्रेपादिति ज्ञापकमत्र नयामयोरितीत्वनिषेधार्थं च च। २८

नेतद्धि अस्यासत्या यकारस्ये केन्यादावनया परिभाषया प्रत्ययस्यादित्यादिने त्वओपेशसार्थकमिति वि
धौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे वितिरत्यंतमप्राप्ते इत्युक्तो विधिः तत्र परिभाषोपतिष्ठते यथा सार्व
धातुकार्द्धधातुकयोरित्यादौ इकोगुणवृद्धी इति अनूद्यमानविशेषणे तु न यथा हृद्दीर्घस्याचामा
दिस्त हृद्दिमित्यत्र तेन प्रणालीयादि सिद्धः ज्ञापकमत्रैदीचामादिस्थाने यकपूर्वीया इत्यत्र स्थाने ग्रहणा
अन्यथा षष्ठीस्थानेयोगा इत्यनेनात स्थानपूर्वत्वं भविष्यतीति किं तेन गुरुचरणाहू स्थाने ग्रहणमात्के
प्रकृत न परिभाषाया तिः प्रयोजनत्वात् प्रत्युताचोरहाभ्यां द्वे इत्यत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्याप्रवृत्ते रिधिद्धि
अनुभवत्यत्रयणोहृत्वंस्याद्धितिमहदेवानिष्टप्रणालियादिसिद्धिस्तमेतत्परिभाषया विधिपोषत्वेनपरस्स
रसंबंधाभावादुपपादनीया प्रधानगामित्वन्यायाद्वेत्याहुः प्रकृतिग्रहणेण्यधिकस्यापि ग्रहणम
तेन हिनोते र्ण्यन्तादपि सनिजियायायिषतीत्यत्र हेरचङीति कुत्वम् ज्ञापकं चात्र हेरचङीति पदमुयदि
येन स्यात्तदाण्यधिके प्रसंगएववास्तीति किं तेनायत्नमाम् प्रकृतिगामीत्यत्रेण्यन्तानामुपसंख्या
नाद नित्येयम् तेनाहुः पूर्वाण्यन्ताद्धति गाङन्यमहन इति नात्मनेपदमिति कश्चित्तन्न एतत्परिभाषाः
कृत्वमात्रविषयत्वस्याककवडक्तत्वादन्यत्रातिप्रसंगपूर्वकया एवानुदयात् अंगवृत्तेपुनर्वृत्ता
वविधिः अंगवृत्तेंगाधिकारियपुनास्तिकृतेसतिपुनस्तस्यप्रवृत्तताविधानं स्यात् तेनपिबतीत्य
त्रलघूपदगुणोन एवं मूयवयमित्यत्रपूर्षे लोपेन्तपक्षे जसपूर्वी नमतीत्याहुः ज्ञापिता

७

पतिभावाभा०
टी० २५

वेयं भाष्यकारोप्यादादीयसः तोजनोर्जेति सूत्रयो तथाहि गृ
ह्येतावढ्ढ्रेलोपे इत्यतो लोपमनुवर्त्यैकारलोपं विधायाहुः सार्वे
तिदीर्घे कृते सिद्धमेव आयानीति रूपमिति अर्थे सदाकारादेशावि
धाने ज्ञापके अत एवाहुः सार्वेति सूत्रे क्ङितीत्यस्यानुवृत्तिकारोक्ता
भाष्यविरुद्धमेव ध्येयं न च क्ङितीत्यस्यानुवृत्त्या गृहपाधल्लुयेत्या
दौ दीर्घापत्तिः नेदं मिसर्वेषां वैकल्पिकत्वयादीर्घाभावसिद्धेः प्रोक
त्वेदाल इत्यत्रानुनित्यादोगुणएव दीर्घं बाधत इति न कोपि दोषः हि
तीयत्तु जादेशाविने अन्यथा जेकृत्वा तोदीर्घोपजीति दीर्घोणावजा
जामातीतिसाधयेदिति किं तेनेति अनिसा वेयं ह्रयोरेकस्येत्या
दि निर्देशात् अत्रके चित् निषिन्नस्येतस्ज्ञाह्वाभ्यामित्यत्रस्तुपि चेति दीर्घो।

२५

नातस्यापरिनिष्ठितत्वात् भ्यसो भ्यमिति सूत्रे भाष्येपि परिनिष्ठितस्यैव पठितमित्याहुः तच्च पूर्वोदाहृतभाष्यस्य
ज्ञापकविरुद्धमपि मनोरमायां पतान्तरपरत्वादिना कथंचिद्योजितमिति तत एवावोध्यम्॥ इति श्रीसप्तमाध्या
यस्य तृतीयपादः॥३॥ पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवत्। तेन पापच्यते पापक्तिरित्यत्र त्रिपादीस्थकुत्वे कर्त्तव्ये
लोपस्य न स्थानिवत्त्वादनिदितामिति न लोपः स्यादिति भीरदेव सन्न संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वेन न तलो
पप्रसङ्गात्। न यातु लोप इति सूत्रं तु नारम्भणीयमिति भाष्य एव स्पष्टं इयं परिभाष्य भाष्येनाग्लोपिशा।
स्वृदितामित्यत्र ज्ञापिता तथाहि अममालदित्यादावङादेशस्य स्थानिवत्वादेव णौ ह्रस्वो न भविष्यति कि
मग्लोपिनानेति प्रतिषेधेन ज्ञापयति इतश्चारभ्य स्थानिवद्भावो न भवतीति वस्तुतः पूर्वत्रासिद्धमित्युक्ते
रचः परस्मिन्निति सूत्रं त्रिपाद्यां नैव प्रवर्त्तेत इति न्यायसिद्धार्थानुवाद एवायं अत एव तस्य दोषः संयोगा
दिलोपलत्वणत्वेष्विति निषिद्धमिति स्थानिवद्भावविधानपरतया व्याख्यातम्। उपजातनिमित्तोप्युत्स
र्ग उपजनिष्यमाणनिमित्तेनापवादेन बाध्यते तेन ददतीत्यत्रोजातनिमित्तमप्यन्तरङ्गं सोन्त इत्यन्ता
देशमुपजनिष्यमाणनिमित्तोदभ्यस्तादित्यदादेशो बाधते अत्र ज्ञापकं शीङः सार्वधातुके गुण इत्यत्रे।
कपरिभाषोपस्थापकगुणग्रहणम् यदि ह्येषा न स्यात्तदा शेते इत्यादिकमुत्सर्गभूतयेत्संज्ञया ङका
रलोपे सत्यैकारविधानेन सिद्धमिति तन्न कुर्य्यात् सत्यां त्वस्यामित्संज्ञां बाधित्वा ङकारस्यैकारो मा भू
दित्येतदर्थमुपयुज्यते अत एव सार्वधातुकमपित् नशीङ इति पठित्वा शीङ उत्तरस्य ङित्त्वं निषिद्धं स
ग्रक्षता गोणकृतं स्थानिवत्। णावजादेशरूपं यत्कार्यं तन्न द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवत्स्यात्। रूपातिदेशा
श्रायं द्विर्वचने चीत्यत्रास्य भाष्ये पाठात्। तत्सूत्रे ह्यज्ग्रहणेन रूपातिदेशो ज्ञापितः तर्ह्यज्ग्रहणं

॥ भाष्योक्तरीत्याजि ह्रीयते इत्यत्रक्लोस्तुभोक्तरीत्यात्वधिजगे इत्युत्रस्थानिवद्भावं निवर्त्तयितुं क्रियते य
द्यपि रूपस्थानिवद्भावतदैवतत्सार्थकमिति उदाहरणं नुतावयिषति अत्रस्थानिवत्त्वेनाभ्यासउकार श्रूयते
तथापुस्फारयिषति अपुस्फुरत् णाविति परसप्तमीतिव्याचक्षाणस्य सीरदेवमतेतु नेदं सिध्येत् विधे
रनिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिर्द्वचाणावित्यस्यासति वशात्कृत एवसंबन्धादनन्तर्यमात्र विशेषणा॥
त्वेनविधौपरिभाषोपतिष्ठतेनानुबाधे इति तन्निषेधात् नचतस्यानित्यत्वं युक्तं संख्याव्ययादेङी
वितिचसंख्याव्ययाभ्यामित्येतावतैवसिद्धावङ्ग्रहणस्य तत्रारिक्ष्यमानस्य तज्ज्ञापकत्वसंभादितिवा
दितिवाच्यं आदिग्रहणस्याधिकाङ्मात्रानुच्चारणकृतलाघवार्थत्वात् नन्वेवंणावित्यस्यस्थानि
वत्स्यादितिप्रधानक्रियान्वयसंभवेनतद्विधायकधंकृतेन संबंध इति चेन्न एउयत्रकृतसंस्कारो
गुणः प्रधानमुपकरोति तत्रात्मनोपिसंस्कारमनुभूयप्रधानेनसंबध्यते यदाहुः गुणः कृतात्म
संस्कारः प्रधानप्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारेहि तथाभूयस्यवर्त्तते इति प्रकृतेहिणावितिविशेषणसं
बन्धरूपसंस्कारयुक्तः कृतरूपोगुणः प्रधानस्यमहत्तेउपकाराय प्रभवतिपुस्फारयिषतीत्यादौ
व्यवहितस्यापिस्थानिवद्भावसिद्धेरितिदिक् परिभाषायाज्ञापकयोः पुयण्ज्यपर इत्यत्रोपयोरिति
वक्तव्येवर्गप्रत्याहारजग्रहः सद्धिमिमावयिषति अमीमवदित्यादावित्यर्थः इत्वंनुणिचिद्दृष्टौहत्वा
यांद्विर्वचनेद्रष्टव्यत्यन्यत इत्यनेनसिध्यतीतिवर्गीयराजग्रहोव्यर्थः सत्नणोस्थानिवत्वंज्ञापयति य
द्यपिभाष्यवार्त्तकयोरोः पुयण्ज्यपरइतिसर्वस्यज्ञापकमत्रोक्तं तथापितस्योक्तविषयएवतात्पर्यमि
पविषते घियविभातीत्यत्रद्विर्वचनेचीतिस्थानिवत्वोद्दृतोकारस्येत्वार्थपयोरित्यस्यावश्यकत्वात् २६
नन्वेवमचिकीर्त्तदितिनस्यात्कृतधातोर्णिचिचङि उपधायाऋत्ईदितिशास्त्रस्यस्थानिवद्भावापत्तेः मैवं

यत्र क्ङिति द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽग्रिमायायोगेन तदित्यादौ परिनिष्ठिते वावुक्तावयिषतीत्यादावव
र्णलभ्यते तत्रैव स्थानिवत्त्वं ज्ञापकस्यातुल्यजातीयापेक्षत्वादिति भाष्ये स्पष्टं परिनिष्ठितरूपएवा
वर्णपरत्वं तत्रैवेति बोपदेवीयमस्वनाकरत्वादुपेक्ष्यः उपदेशोपकस्य सामान्यविषयत्वमभिदधौ
तौत्यासकृत्सीरदेवो यदपि सीरदेवेन ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्यचिकीर्त्तदित्यत्र व्यवस्थाऽन्यथा
पिजिगरयिषतीत्यत्र कागतिरित्युक्तम् तदपि व्यर्थं भाष्यविरुद्धं च कथं तर्हि पिजिगापयिषती
ति इत्यं तत्र स्थानिवत्त्वेणि चौ द्वित्वं स्यात्तथा चोक्तं स्थलयोरवर्णपरत्वानास्तीति न स्थानिवत्त्वमिति ।
स्यादेतत् दिदवतीयिषतीत्यादावपि स्थानिवत्त्वापत्तिः णिविषयत्वे मानाभावेन द्वित्वकार्ये ग्वादे
श स्थानिवत्स्यादिति ज्ञापनादिति चेन्न येन नाव्यवधानमिति न्यायेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्यैकप्र
त्ययकत्वे णेरेव संभवतीति न द्विषय एव तत्कल्पनात् यद्वा णौ स्थानिवदिति वार्त्तिकबलादो
लोमः अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान्विधीन्बाधंते अत्रापवादशब्दः स्थाने बाधकपरः पूर्वो
गुणो यङ्लुकोरित्यत्र भाष्ये तेन मीमांसते चीकरदित्यत्र सन्यत इति त्वमानवधानिति दीर्घाल
घोरिति दीर्घो विदीध्यामनलङ्घपराभ्यामपि न बाध्यते ज्ञापकमत्र दीर्घोऽकित इत्यत्र विकरूपणं अन्य
थाहि यंयम्य इत्यत्रानुस्वारे कृते नजतत्वाद्दीर्घो न भविष्यतीति किं तेन अत एव निजां त्रयाणां
गुणः श्लाविकारविधाने नैव सिद्धो गुणग्रहणाच्चिन्त्यप्रयोजनम् ॥ इति श्रीभास्करकृते परिभाषा
भास्करे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः प्रथमाध्यायश्च ॥ ७ ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ पू
र्वत्रासिद्धमिदं सूत्रं द्विर्वचने कर्त्तव्ये प्रवर्त्तते न इत्यर्थः यथा वाक्यसंस्कारपक्षे कृत्स्नादि संबध्यन्ते उपप
दं क्रा घ्रो ज्ञिनि जिघ्रूते स्पृस्मरघाति इति स्थिते सिद्धत्वात्सर्वमाद्गुणो वोरयाभ्यामिति द्वित्व उपसर्गाधी

परिभाषाभा·टी·
२८

यद्दति विधीयमाना लांजश शीति प्रवृत्तिनिमित्ताङ्गीत्प्रागेव परत्वात्प्रवर्तते । एतच्च मनोरमायां
कृतसन्धिरित्यत्राचोरहाभ्यामिति यत्रे द्वित्वमिति मूलप्रतीकमुपादाय अधेर्धस्येति भाव इत्युक्तं सुध्यु
पा न्यत्रैव दादित्वे कृते पुनर्धस्यैव द्वित्वमिति प्रकाश उक्तं कुत्ति व डभौ साध्यस्य स्येति सूत्रगतस्ताभ्या
सङ्ग्रहणान्मूलकप्रकृतपरिभाषानिबन्धनाभिप्रायाच्च । एतेन पस्लांजशीति जशो प्रति हतप्रसरत्वा
दुक्तन्यायेन जश्त्वासिद्धत्वाद्वोढा इत्यत्र मनोरमाग्रन्थो युक्त इति वदन्तः परास्ताः यथावा उचिच्छिषतीत्य
त्रतु किकृते च कराभ्यां संहितस्येदाद्वित्वं निमित्तापाये नैमित्तकस्याप्यपाय इति द्वित्वं तन्निवृत्तम् न त
या द्रोग्ध्वाद्रोग्ध्वाद्रोग्धाद्रोढा द्रोढा अत्रासिद्धयोरपि घत्वढत्वयोः कृतयोरेव सर्वस्य द्वे इति द्वित्वं इदं
च सर्वस्य द्वे इति सूत्रे कात्यायनवार्त्तिकं परिभाषारूपेण पठ्यते तत्रैव सूत्रे मतवर्थीयाच्प्रत्ययान्तः सर्वशब्दो
ज्ञापकमित्यन्ये नमुने इत्यत्र नेति योगविभागेन संग्रहणीयमित्यपरे ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमपादः १
अनित्यमागमशासनम् तेन दधुष्टाराजा पाकं पचानस्येत्यत्र नेरामुकौ स्वत्वमुक्ताः इत्यत्रागमो
नित्यत्वान्नेडिति केषांचिदुक्तिः स्तनयुक्तेति प्रतिपादितं मोक्षवादे मुक्तोपदेशाख्यस्याभिः इति त
त एव क्षेयं ज्ञापकमत्रापि लोडित्यत्राकारग्रहणं अन्यथा हि निलोडित्येवावक्ष्यत् । निमित्तापाये नै
मित्तकस्याप्यपायः निमित्तेन निर्वृत्तं नैमित्तकं वुञ्छणादिसूत्रेण कुमुदादित्वाट्ठक् निमित्तस्य
कारणस्यापायेनाशे नैमित्तिकस्य कार्यस्याप्यभावो भवति तेन स्त्रौनीत्यादौ षकारनिवृत्तौ णका
रोपि निवर्तते यथा तार्किकनये पेतावुहेनाशे द्वित्व यथा च वेदान्तनये प्रारब्धनाशे विक्षेपः यथा
चोपाधिनाशे स्फटिकलौहित्यादि अत्र ज्ञापकमपुदस्यास्तं भोरित्यत्र स्येति तिनि दृष्टाः अनित्या चेय
म्नोः स्फुड्नु नासिके चेत्यत्र सत्तु ग्रहणात् प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा नैनास्योवत्यमित्यत्र प्र २८
कृत्यपायेपि प्रत्यया निवृत्तिः दण्डनाशेपि घटनाशेपि घटनाशस्यादर्शनात् अत एव विभानुभा

27

वद्व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति भरतसूत्रवचनावसरे रसं प्रति विभावादिपरामर्शस्य निमित्तका
रणत्वाभ्युपगमेपि तन्नाशस्य न रसप्रत्ययनाशकत्वमित्यालङ्कारिकाः वस्तुतोऽकृतव्यूहपरिभाषार
या एवैषपरिभाषाप्रपञ्चभूता इत्यलं माध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ समाप्तोयमष्टमाध्यायश्च ८ अथ
प्रायेणान्यायमूलाः परिभाषाः गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः मुख्यं प्रसिद्धं तदन्यद्गौणं बहु
केरुरिणा अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः प्रशस्तेषु नतद्वत्तिषु
नत्सदृशेषु न शास्त्रं प्रवर्त्तव्यमित्यर्थः प्रसिद्धत्वेन पूर्वमोपस्थितशब्देष्वेव विधेर्निराकांक्षत्वात्वा य
था गोरनुबध्यत्तामित्यत्र वाहीकौ नवध्यते इत्यग्ने स्तोमं सोमा इत्यत्र भाष्ये न्यायसिद्धतास्याः
स्पष्टा तेन तत्र त्रिप्रिशब्दस्य मुख्यस्याग्रहणात् प्रिसोमो माणवक इत्यत्र गौणत्वात्त्व प्राति
दिकार्यं तु न येषु प्रवर्त्तते इति गौर्वाहीक इत्यादौ वृद्ध्यादिसिद्ध्यैनीत्यादिति सूत्रे कयटः ई
त्तनाम्नु गौणमुख्यैस्वैन्यायस्यार्थवत्त्वग्रहणम् लकत्वादर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहणं
सापेक्षत्वाद्विशिष्टरूपोपादान एव प्रवृत्तेर्गौवाहीकं पाठयेत्यादौ वणिपुरस्कारेण विधौ
घमाने वृद्ध्यादिके तु कर्त्तव्ये प्रवृत्तिर्नेति प्रत्यपीपदत् कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः
कृत्रिमं पारिभाषिकम् यथा कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म गृह्यते न तु क्रिया सं
ज्ञाविधिभिस्स्ववाच्याभिधानशक्तानामपि संज्ञाशब्दानां व्यवहारार्थं विशिष्टार्थशक्तेर्नियमनादर्था
न्तरप्रतीतेरप्रसङ्गात् कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र तु क्रियैव गृह्यते कर्मग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथाहि
क्रियायामपि संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वेन कृत्रिमकर्मत्वापत्त्युभयोरपि ग्रहणप्रसङ्गे किं ते
क्रियाचात्मनेपदे इति प्रोन्तवृत्तौ वा धातुः कर्मव्यतिहारेण विशेष्यते तत्र वर्त्तमानाद्धातोरिति तत्र धातुः
साधनकर्मणि वर्तते न स्वक्रियायाचित्वादिति पदमञ्जर्यादावुक्तम् एवं कर्तृकरणयोस्तृतीये

परिभा॰
० २८
28

त्यादावपिज्ञेयं प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः अप्रधानमनुवादकम् नेनकडारादेकासंज्ञेत्यत्रप
यमोपस्थितोपि प्राक्कडारात्समासइतिकडार शब्देन गृह्यते तस्यान्यानुवादकत्वात् अपितु कडाराः क
र्मधारयइति यथा द्वितीयेन्यायुद्धे जयपराजययोराजन्येव प्रतीयेते उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बली
यसी तेन नमस्यति गणान् नमस्कृत्येत्यादौ नमस्करोतीति न चतुर्थी पितु द्वितीयैवेत्याहुः माधवाचार्यस्तु नमः स्व
स्तीति सूत्रे चैवतास्वस्त्यादिसाहचर्यादस्वरादिपठितस्यैव नमः शब्दस्य ग्रहणं सा तादृशप्रतिगणास्य न
मस्शब्दयोगे द्वितीयैव भवति तिगतिसंज्ञकस्यापि नमः शब्दस्योपसर्गेव द्योतकतया क जएव प्रणत्यर्थकत्वे
नकर्मत्वाद्द्वितीयेत्यस्य प्रवृत्तेरित्याहुः कथं तर्हि रावणं नमस्कुर्यादिति भट्टिः रावणमनुकूलयितुमि
त्यर्थादितिगदाधरः अत्रनमस्करोतीति चतुर्थीति जयमंगलोक्तिस्तु चिंत्या नमस्युरसेोरिति सत्वानाप
त्तेः नमस्यति देवानित्यत्र स्वरादि नमः शब्देन योगे चतुर्थ्यापत्तिः सैवं प्रकृत्यंतरत्वात्सिद्धमिति का
त प्रकृतपरिभाषायाचेति भाष्ये व्यक्तं गुरुंचरणाभ्यां ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ यत्रैकस्य विभक्तेरु
पपदविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वं च तत्रैवेयं प्रवर्त्तते तेनज्योतिष्टोमेनेतिकरणेतृतीया न त्वभेदइति
वदन्नियुक्तं चैतत् स्रुक्स्रुवाभ्यां प्रस्तरं प्रहरतीति दौतयैवाङ्गीकृतत्वात् अन्येतु हादर्णां नर्णांतरम
प्याहुः तयादिकुतोप्यागविति कुतः पर्यागच्छतीत्याद्यवदिपर्योपिवरिस्मनर्थकोविति कर्मप्रवच
नीयत्वेपि विंशष्टादपवादेनपंचम्येव नतु द्वितीयेति अस्मिन्मते अंतरंगन्यायसिद्धोयमर्थः पूर्वमतेप्र
धानाप्रधा प्रधानगामित्वमितिन्यायसिद्धोयमर्थः अवयवा प्रसिद्धः समुदायप्रसिद्धिर्बली
क॰ यसी रथकाराधिकरणन्यायसिद्धोयमर्थः यत्वतएवकर्म्मत्वा हेतुकलत्तणादप
।रणं काव्यप्रकाशकाशोक्त मसममजहन्मत्वामलिङ्गः सास्तिकइत्युदाहृतं साहित्यदर्पणे तच्चिंत्यं २८

उदाहरणम् देधीवेवीटामित्यत्र दीङस्तयङ् दीनामग्रहणं न्यासकारस्याह यदि तत्र दीङादिग्र
हणमभिमतमभविष्यत्तदा तिः स्तद्विघं वीवेधीदीटामिति न्यासमकरिष्यन्न चैवं कृतमतो न
तेषां ग्रहणमिति निष्प्रयोजनत्वमिति किंच प्रधानाप्रधानन्यायेनैवेयं गतार्था गामादाग्रहणे
ष्वविशेष तेन घुमास्था गादिसूत्रेण गाग्रहणेन गैधातोर्गास्तुतौ गाङ्लिटि ऐणो व संख्याङ्ङोरित्येते
गृह्यन्ते माग्रहणेन मामाङ्मेङः दाग्रहणेन दाधातु दावित्यत्र दोदाज्देङ्दाणः इयं परिभा
लक्षणपरिभाषाया अपवादः नत्वर्थवत्परिभाषाया तेन घुसंज्ञायां दाम्यते दीप्रवृत्त्यन्तग्र
हणं अनर्थकत्वात् नापि साहचर्यपरिभाषायाः तेन ह्रावामश्चेत्यत्र सानुबन्धक ह्वेञ्जस्ताद्वेर्ग्र
न्माङ्मेङोरिव ग्रहणं ने तु मामाने इत्यस्य तथा गापोष्टगित्यत्र परस्मैपदिना पिबतिना साहचर्याद्
यतेरेव ग्रहणं न गाङः गास्तुतावित्यस्य तु वादसत्ता ग्रहणम् एवं घ्वादिसूत्रेपि गायतेरेव ग्रह
णमस्त्विति चेन्न गाङ्कुटादित्यत्र गाङ्ग्रहणात् नापि लुग्विकरणपरिभाषायाः तेन नेगद न
देत्यत्र माङ्मेङोरिव ग्रहणं न तु मामाने इत्य एतेन नेर्गदेति सूत्रे मामाने इत्यस्यापि ग्रहण
सुणिमातीति चेद्गोमिनोदाहृतं परास्तं नापि निरनुबन्धकपरिभाषायाः तस्याः प्रत्ययग्रहणवि
षयत्वात् सामान्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेशः तेनाश्मसायामभूतवच्चेति सूत्रे देवक्षैर्बृषी ॥
ह्रान्यमवाप्स्मेत्यत्र भूतसामान्ये विहितो लुङ् भवति न नालङ्घितौ लोकेपि हि ब्राह्मणवत्क्षत्रिये
वर्त्तितव्यमित्युक्ते ब्राह्मणसामान्यकार्यमतिदिश्यते अतएव व्याख्याने ते किरणावलीमिदय

न ह्रस्वत्वव्याप्तेन ह्रस्वाश्रयसावर्ण्यं लिड्ङिति केषांचिद्व्याख्या याश्च नाद्येयत्वादेतत्प्रयोगसाधुत्वं
चिन्त्यं युष्मद्वर्द्धमानेन णलुत्तमो वेति ज्ञापकपरोऽस्तेऽपि लिड्ङिति समन्वाहितं तदयु
क्तं वदुजगदप्युरस्तान्नस्य मन्त्रा किलाहमित्यादौ चिन्नविन्त्वेपात्यसोऽप्य एव णलु
त्तमो वेत्यस्याप्रवृत्तिः ण सामर्थ्येन मूलशोधे स्यादिति दिक् नन्वेवं स्यातिवत्सरेऽपि
सामान्यातिदेशादग्रहीदित्यत्र ग्रहो लिटीति दीर्घस्यानियत्वादिडुयत्वं न स्यादिति
चेन्न एतन्न्यायस्याव्यापकत्वात् अन्तरङ्गविधाविति विधिग्रहणात् तेन हलाश्रयो विधि
रल्विधिरिति नुत्तरपदलोपि समासलाभात्सामान्याश्रयं विशेषाश्रयं च यावत्स्थानं कार्यं निषिध्यते यत्र यदि
सामान्यस्यैव कार्यं स्यात् तद्विशेषभविनतः नलइति सबंधकार्ये स्याद्विशेषे वन्नेन तस्मात्तस्य तस्मिंश्च विधौ स्था
निवत्त्व निषेधसिद्धतीति तस्याः प्रयोजनत्वात्रटोऽप्स्यादौ चवलादि विशेषाश्रयस्यटोट शोटेशानस्याटे
वेति किं विधिग्रहणेन नित्सी टैव लत्रव्यूहो रकौ नेत्यादौ विसर्गात्वादेर्व्यापकीभूतस्याद्धादेनि
षेधेनैव तत्सच्चरितार्थत्वात् अतो नल्वपीति निषेधाद्विशेषानिर्देशोऽप्ययुः अन्तानुमिते ऽस्याश्रत
संबंधो बलीयान् तेन ह्रस्वार्थनुभवदत्यत्र रकसनद्धित्वं अचोरहाभ्यां द्वे इति प्रत्यक्षश्रुतेन निमित्त
भावेन परं न भावेनानुमितस्य कार्यित्वस्य बाधात् अत एव द्वित्वमेकस्य रेफस्येति लोपो भविष्यतीति
चेन्न द्वित्वस्य लोपं प्रत्यसिद्धत्वात् हलोपमामित्यस्यापि वैकल्पिकत्वेन पाक्षिकरेफद्वयश्रव
णापत्तेः अन्तरङ्गकौटिल्यमात्यस्य सिद्धरूपमर्थः यनुपुरुषोत्तमदेवाः ग्रामस्योत्तरपदादि त्रिर्निर्दिश्योऽज्ञा
पकमाह तन्न हलोपमामिति लोपसंभवात्पि तत्वरोटलीपान्ने तेनापदेशात्यत्र चापि कृते च्चि न द्वयेगा २५

दात्तत्वं बाध्यते अयमर्थश्चापूकरणे टेवलभ्यते अन्यथा हि टाबुत्तरपदे ङ्क्रोरन्येवावस्थानं चापः पित्त्वं नलरहस्त्राद्विमा
विप्रेषणार्थं विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान् नियमः परिसंख्या सा च त्रिदोषः यथाहुः श्रुतार्थस्य प
रित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणेति अतो विधिसंभवे स न युक्तः।
तेन रुधादिभ्यश्चेत्यत्र सोपसर्गेभ्य एव तेभ्यो नान्येभ्य इति नियमो न भवति प्रतिपदविधानाद्योगविभागाद्वा
यान् तेजनो विरुधेश्च नेयलिटीति न्यासेनैकस्य रुधिग्रहणस्य नवैयर्थ्यमिति सीरदेवः तन्न एवं हि यो
गविभागमाश्रित्य पदप्रत्याख्यानं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् अत एव तत्त्वकं बहिरित्येव तन्हि हि कौमुद्य
हणं योगविभागार्थं हि इति कप्यटीयं चिन्त्यं न च रुधिग्रहणं व्यर्थं एकदेशानुवृत्तिपरिभाषया अनिय
त्वज्ञापनार्थत्वात् किं च श्लीटि तो निवृत्यायामिन्यश्च ग्रहणस्य यथा भवतां वेचित्र्यं प्रयोजनमभिहितमेव
मिहाप्यस्तु एतेनैकयोगत्वयोगोरवप्येकैक वाक्यार्थप्रतीतिरुदेति भिन्नयोगे तु प्रतियोगं भिन्नबुद्ध्युदयात्स्थाने
प्रतिपत्तिगौरवमिति परास्तं सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् तेन कानि सन्तीत्यत्र यणः प्राप्ते लोपान्निर्दि
ष्टे वस्तुत्र परिभाषया विनापि परत्वान्नित्यत्वाच्च यणः प्राग्लोपस्य प्रवृत्तेः न चान्तरंगत्वात् पूर्वं यणः प्राप्तः
अष्टकं न हि परिभाषाविरोधाद्यदप्याह अन्यपलत्वेन सूत्रमत्र ज्ञापकमिति तदपि न जगादिष्वोन्तरंगत्वात्
क्विलोपेन तो मनकाविन्यनुनासिकलोपाच्छ्वस्य चिन्तीति नुमर्थेन यासस्यपलत्वेन सूत्रस्योपलक्षणात्वा
त् अन्तस्य विकारेऽन्त्यसदेशस्य अन्त्यस्य योगविकारस्तास्य समीपवर्तिनः स्यान्न यस्य कस्यचित् तेनाटसमुपवेश्य
त्रपरस्यैव वृत्त्वं यदुक्तं केचिदत्यसदेशस्येति यत्तु व्याड्डेः संप्रसारणमित्यत्र भाष्यप्रत्याख्यानं यदि किं चित्तत्र प्रयो
जनानामुदाहरणमात्रमित्याद्यर्थिमभाष्यग्रन्थविरोधात् नन्वेवं तदोः सस्यावनन्त्ययोरित्यत्रेन परिभाषाप्रवृत्तेः स
त्यत्र सत्वं न स्यादिति चेन्न वोरुपधाग्रहणबलात् स्याः असार्वत्रिकत्वज्ञापनात् अत एवान्त उपधायाः इत्यत्रोपधा
ग्रहणं कृतं यतश्च द्वयत्रैवान्त्यसदेशस्यानन्त्यसदेशश्च युगपत्समवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवतीति भाष्यका
रैरुक्तं नानर्थकेलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेष्वव्यक्तानुकरणस्यात इतौ छस्य संपूर्णस्य पररूपसिद्धिस्तु ना
स्याः प्रयोजनं नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति ज्ञापके नैव तत्सिद्धेः नापि हलि लोप इत्यत्रैकदेशलोपे नास्याभिति
रूपसिद्धिः अनाद्यर्थत्वात् तस्य लोपविधानात् बुभूषेरित्यत्राभ्यासलोपश्चान्त्यस्यापि हि सिद्धिः कारकनि।

ईप्रान्तदोषः अत्र ग्रहणस्य सर्वादेशार्थत्वात्तत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यत्र अत एव तस्य लोप इत्यत्र तस्य ग्रहणाभावप्र
कं एवं चाजी गुणादि स्यात् इमनभ्यासविकार इत्यपि न वाच्यं प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणं इयमपरिभाषामा
त्रप्रयोजनाभावात् सनाद्यन्ताः इत्यत्र द्विगर्गादिषु --- पुष्पपाठादिवत्प्रत्ययग्रहणं अत एवाष्टकस्य एकाच
प्रत्ययः स्वाङ्गे तन्त्र त्यये कृभ्वस्तीत्यत्र प्रत्ययग्रहणस्यानेवेयर्थं अत एव च विजइडिति सूत्रे प्रत्ययस्येटो ना
ग्रहणात् हृद्विषयस्याचामादेरित्यत्र आदिग्रहणानुवृत्तेर्वा सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्र
हणं तेन पूरणगुणेत्यत्र पूर्वोत्तरसाहचर्याल्लिङ्गेदेवाच्यं ग्रहणमिति तथा गुणधर्मप्रविवीसत्रप्रेति साहचर्यात्
पणोरपि स्तन्यस्यैव ग्रहणं लौकिक एवायं न्यायः तद्यथा अस्य गोर्द्वितीयतायां इति गौरेवापादीयते नाश्वो
न गर्दभ इति अव्यापकश्चायं द्विवचनत्यादेरित्यत्र कृत्वार्थग्रहणात् तेन बाधीववीटामित्यत्रागमस्येटो ग्रहणं
यस्यापि पूर्वसंज्ञापरिभाषं तेनेदुद्द्विवचनमित्यत्रैवेत्यादौ उक्तस्यासिद्धत्वेन तत्कालत्वात्प्रगृह्यसंज्ञा ।
अन्यथामप्राप्तोऽप्रगृह्यसंज्ञावसाने ज्ञानाशिकापत्तिलक्षणाराज इ--- असत्वेकत्वेऽसिद्धपरिभाषया ना ।
लोपस्यासिद्धत्वे कार्यकालं संज्ञापरिभाषं तेन रामपुत्र इत्यादावसिद्धस्यापि रुत्कारस्येत्संज्ञा तथान्यकं ठा।
इत्यादौ खरवसानयोरिति त्रिपादीस्थो विसर्जनीयो न असिद्धपरिभाषयोर्भिन्नकार्यत्वादिति भिन्नत्वात्
प्रामाण्यमिष्टानुसाराच्च हस्यागणकार्यमनित्यं तेनादिकृत्स्नत्रइतित्यत्र तनादित्वेन सिद्धे पुनः कृञ्ग्रहणा
त् तेन न विष्वसेदित्यादि सिद्धं अदिप्रभृतिभ्य इति पाक्षिको गणकार्यमनित्यमानित्यत्वात् एतेन सचा
पि गटयादेरपः सर्वा एवाहन्नष्टशिरिति मार्कण्डेयपुराणे व्याख्यातं सं देहेव बहुवचनमप्रयोजनमन्यं तेन यथा
कतिभवन्तः इत्यत्राप्येतेन बहुवचनं सर्ववचनानामनुग्रहार्थं तथा संख्याक्रमे जितस्सूत्रगताख्या
दाहरणादि त्रा इत्यत्र बहुवचनमुपपन्नं द्वौ त्रयो वेति विग्रहे अनियतासंख्याविमर्शिनः संप्राय।
स्य वार्थत्वाद्विमर्शविषयवहुत्वसद्भावात् विकल्पस्यापि वार्थत्वे कार्यान्व

येति कस्य सत्वेऽपि वैकल्पिकोऽद्वौ च यस्येत्यस्यापत्यं वा नानुपस्थितौ विकल्पाभावात्सेत्यापद्यं चाधिकृतानां वागिति ग्रंथेन भाष्ये
बहुत्वस्य पाठनात् अर्थवशाद्विपरिणामः यथोक्तानि देवदत्तविपरिणामाय यथोक्तानि देवदत्तेनेति लिङ्ः सत्वेऽपि नेत्यस्य
त्वत्र समभ्यंतं सार्वधातुकपदं षष्ठ्यंतया विपरिणम्यते योगविभागादिष्टसिद्धिः यथा सुप्तूं ठाद्यौ जान अनमन्त राइंदि
याहित् सर्वमत्सरैर्वाणानिति मिस्तूत्रं त्रयकरणात्पौर्वपदमहङ् इति यत्सोम इति न भवति सर्वैस्त्रैः महाणामित्यस्यासंबंधा
त् तथाऽनरस्त् — दिवाप्रत्यकर्ति हेतुमतिर्हि ह्रपुप्रत्येदद्दरमनेन भवपत्तदिवोः महाणामिति सूत्रे योगविभागः उभरा
र्थ इत्याहुस्तद्विंत्यं तत्रान्ते इत्येवति योगविभागात्कचित्पूर्वं चासिद्धिरिति यथाऽपि ------- सिद्धासिसिद्धाय
स्यादिद्वत्वेन परत्वात् सूद्दैर्वधादिति तत्र अर्थेऽष्टत्वादवविनश्चात्वापत्ते एतेनैवं समाध्यंतरं निरसनीयं यदीयपक्षे क्वानि
पाद्धत्ते वमिद्धत्रोभागोन समतोपभूतया भवत्तरस्यामित्यस्य तात्पर्यं तेन परोक्षं संख्याभावविषयकाचेयं व्यवस्थि
तविभाषयाऽपि कार्याणि क्रियंते तेनैकोऽकृस्वोऽस्त्रागात्तवसेत्यनेनकोमुदङ्गंधीयतिरित्यत्र न कृत्वः जातिपक्षस्याऽपंप्र
पंचः भावाभावात्मको हि विकल्पः तत्र जातेरेकत्वादेकत्र कृतो विभावः सर्वत्र कृत इति विकल्पस्याऽवृत्तिः तात्पर्यत्वात् सूत्रेलक्षणे
लक्ष्यवर्तते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंति तेन पादादिभ्यो नित्ये यमादीनां प्रत्ययसंज्ञा अन्वर्था हि प्रत्यय
संज्ञा अर्थं प्रतियंति तेऽप्रत्यया इति विकारागमयोस्तु नानयोः प्रत्ययत्वं यत्र हि प्रकृतेः श्रूयमाणत्वं तत्रैवास्याः प्रकृतिः नहि
विकारागमसहिता प्रकृतिरथावत्ती ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र अनात्मानं दृश्यस्थान् तेनात्मने परानित्यत्वे न न सर्वत्र परस्मैप
दमपि तत्र श्रिष्टप्रयोगे युगपदधिकरणवचने द्वंद्वः अधिकरणाश्च वृत्तिप्रदं कपदार्थस्याऽयुगपद्वचनेऽभिधाने द्वंद्वो भवति
तेनागवमकार्त्स्निगा इत्यत्र तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्यनेनापत्यकृतबहुत्वे विवक्षायां विधीयमानस्य लुकः सि
द्धिः युगपदधिकरणतां विना हि तद्राजार्थस्य बहुत्वान्वयानस्यात् बहुत्वस्याप्यासज्यवृत्तित्वात् तद्राजांतेन बहुत्वोः

क्तौ लुगित्युच्यमानेन प्रियो यो वां गो येषां ते प्रियवांगाः इत्यत्रापि प्रियवांगाः इत्यत्रापि लुक्प्रसज्येत तथा देवदत्तयज्ञदत्तौ पचि
तः इत्यत्रैकदेवक्रियया कारकसंबंधः अतो हि वचनेन क्रियया तावन्यो संबध्यते तथा चाहुः सर्वभावविवक्षायां हि नि दूहेकवो
क्यः क्रमेणार्थप्रतीतौ न तु यस्माद्धि वचनादिकमिति यत्तु वार्ये हद इत्यत्र भाष्ये संबंधं गुणप्रधिकरणवचनतादृष्टो चाद्रह
यथासंख्येत्युक्तं तस्मात् भाष्याय: विग्रहेऽसत्त्वपि गुणवद्वचन तादृश्यते इत्यादि श्रवभाष्यानुसाराद्धि ग्रहे ऽरूपधारातो विस्पा
त समासस्पर्शनानुरोधमात्रेण न दोषं चिंत्यायामीकारे तु षष्ठी तात्पुरुषादेः समुच्छेदप्रसंग इति अत एवोक्तं केषांचिन्मतमेतत्तु पा
णीयः प्रतिभासते न हि वाक्ये परस्याति शक्तिः सर्वार्थबोधनेति अत एव राजपुरुष इत्यत्र राजा सोऽपुरुष इति विग्रहं वद
तो मीमांसकाः प्रत्युक्ताः पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चाद् उपसर्गेण तेन संबध्यते इत्यत्र गुणोऽस्तीति न गुणः उपसर्ग
संबंधिकार्यस्य सूत्रे वहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् तोरध्ययनेऽहृतमित्यत्राध्ययन इति निर्देशात् यद्यप्यौ माशेष्वेति स्त्रीयाऽ॰।
ग्रहणात् मूलस्य पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्यादि यतः परिष्करण इत्यत्रैवावगृह्यते तथापि तत्र गुणः नित्यग्रहणानुवृत्याति
त्य संयोगादेरेव तद्विधानात् समासकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधाने भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढाभिन्नरूपाव्यभिचारि संबंधेष्वपि
समासादिष्वप्रयत्नेन भावप्रत्ययेन संबंधोऽभिधीयते इन्नोभेदाविनाभाव्यन्नमेव भेदकः संसर्गः सामर्थ्यमिति सामर्थ्य
सूत्रगतभाष्योक्तमध्यमपदे संबंधस्य समासाघर्षतया समासादिष्वप्रयत्नस्य भावप्रत्ययस्वलक्षणप्रकृत्यर्थगतावछे
दकधर्मबोधकत्वाभावात्तरकस्य नायाभ्रप्रौ वित्वादिति न्यायसिद्धपदार्थोऽप्यर्थे प्रदर्शितः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमुपनिबद्धः
अन्तएवैतद्वचनादेव संबंधेषामंतरमस्ति समयाऽस्तु तत्र तावत्समासाद्यथा नीलोत्पलं अत्र हि नीलोत्पलयोरभेद
संबंधस्तत्प्रत्ययेनप्रत्ययेन प्रतीयते अत्राहुः कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यसंबंधे नैकपदार्थतावछे
दकत्वस्य पररूपार्थ — — तत्कर्मार्थः तथा च नीलत्ववदुत्पलत्वमेव प्रकृतेनार्थ इति केचित्तु नीलपदार्थतावछेदकी

भूतनीलत्वं प्रकारो भूयैव भासत इति नीलत्ववद्भिन्नोप्यसद्दृत्तित्वेन भाने नीलत्ववद्भूतितमत्त्यालत्वे सत्त्वमिति सामानाधि
करण्यलाभ इत्याहुः अन्ये तु भावप्रत्ययस्य धर्मत्वमेव शक्यतावच्छेदकं प्रकृतेस्तु सत्ताया निर्वाह इति वदंति तच्चिंत्यं घट
त्वमित्यादौ प्रतीतिवैचित्र्यानुभवविरोधात् तस्माद्गोत्वमित्यत्र जातौ कैयटरीत्या प्राहुः स्वरूपे वा इष्टत्वमित्यत्र इष्टवृत्ति
जातौ शुक्लत्वमित्यत्र ये गुणिपराः शुक्लादयस्तेभ्यो गुणे ये तु गुणपरास्तेभ्यो जातौ वाचकत्वमित्यत्र क्रियायां डित्थत्वमि
त्यत्र संज्ञायां धूमवत्त्वमित्यत्र धूमे इति यथानुभवं भावप्रत्ययः तत्र जात्यादाववच्छेदकं गोत्वत्वादिकं न चैवं घटत्वं वि
घटत्वाविशिष्टो धर्मविशेषो न तु सत्तेव वा जातिरिति स्वीकारात् सर्वं चैकमेव तथापि तत्तत्प्रकृतिसमभिव्याहारस्य तत्त
द्विशेषबोधजनकत्वमिति नातिप्रसंगः तथा च वार्तिकं यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति भाव
प्रत्ययोपलक्षणं अत्र धर्मिप्रकारको धर्मविशेष्यको बोधः शब्दात् धर्मप्रकारको धर्मविशेष्यको बोध इति सिद्धांतः सं
बंधत्वद्द्विताताभ्यां यथा पाचकत्वं दण्डित्वे विक्लित्यनुकूलव्यापाराश्रयत्वे दंडसंबंधस्यार्थः इत्यादि तु यथा यमितावरिसं
बंधस्त्वस्य तु न संबंधाभिधानं जात्यादेरेव प्रतीतेः तत्र हि विशिष्टा यथा जंभकारत्वमिति अत्र जातिरभिधीयते भावप्र
त्ययेन अभिन्नरूपत्वात् शुक्लत्वे अत्र तत्स्थास्तस्मिन्निति मतुपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट इति लुग्मत्वात्तद्धितान्तत्वे
पि तत्त्वेऽपि चैतत्त्वप्रत्ययेन संबंधो नाभिधीयते अपितु गुणः घटः शुक्ल इति प्रतीत्या गुणगुणिनोरभेदसंबंधस्य निरोधा
धानात् अव्यभिचारिणः सत्त्वघटोत्पत्तिमत्त्वपि पदार्थस्य सत्त्वबुद्धः संबंधं त्वशमिवदतीति तत्र उत्पत्तेर्भावप्रत्ययः क्रियासंबं
धेन स्थापितसामान्यं इदं च भर्तृहरेर्वचनमित्युक्तं यत्तु मथुरानाथमहाचार्या वदंति पाणिनिवचनमिदमिति तदतिरभ
सादित्यपरे अत एव वार्तिककारवचनमिति वदंतो मीमांसका अपि प्रत्युक्ताः केचित्तु व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरि
त्यादि सर्वाः परिभाषा व्याडिमुनिना विरचिता इत्याहुः वस्तुतस्तु नानाचार्याणामिमानि वचनानि पूर्वोदाहृतल

प॰ भा॰
भा॰ टी॰
३२

णां सूत्राणि गतानि कानिचिदुपादानमात्रार्थं ज्ञापकेभ्य इष्टसिद्धये केवलं पाणिन्यादिमुनित्रयेणोररीक्रियन्ते अतएवानिर्दिष्टं
प्रसंगानैषामभ्युपगम इति ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति परिभाषायामन्यायसिद्धार्थानां वार्तिकात्वमिति नवपरिभाषावचनाद
निष्ठापादने सांप्रतमिति सकलेष्टसिद्धि परिभाषाकमलिनीं प्रक्रियारश्मिविकासयन् भास्करः पंडितालीनां स्वांतसांते
द्यतु १ आम्रकोम्भर उरीकृतवासादग्निहोत्रिकुलनीरधिचंद्रात् उत्पद्य शर्म्यो गृहे नमभट्टाद्दुग्धमृद्वस्तुहर्षमिह
रिभट्टः २ वेदशास्त्राणि वयाव तयोर्नै प्रेक्षितो विधिरिवेहबुधौघैः लोकगीतविमलायतकीर्तिः सोपि सज्जनमलि
सेयतिस्म ३ तस्मादुद्भूतकीर्तेः कृतसुकृतभरान्मंत्रतंत्रस्वतंत्रः साधूनामग्रगण्यो गणदद्दलनविधौ मानवानां प्र
रण्यः काशीदेशाधिवासी हतकलिमलतयापाति यद्गेहदंभः श्रीमानापाजिभट्टः स्वयजनरतः शुद्धधीराविरासीत् ४ तन
यहतदीवारीरवझास्करास्यः क्षितिपतिभणितीनामात्रयेभावयित्वा परमतपरिभाषाभास्करः स्पार्थिपत्रे स्वरवरलिपा
देसस्वितानंदहेतवे ५ अत्राभ्यासोमनीषाबालानां नैवान किंचन मन्येगुरुकृपा कल्पलतिकैवादिकारणं ६ इति श्री
मदापस्तंबान्वयसंभवाग्निहोत्रकुलतिलकायमानहरिभट्टसूनुश्रीमदापाजिभट्टसूनुभास्करविरचितः परिभाषा
भास्करः समाप्तिमगात् ॥ ॥ शुभम्

